

Про події на військовій рампі, про заколот у маршевому батальйоні та про відношення до цього студента Митьки Ізвольського Зілов з Потапчуком і справді могли б розповісти чимало. Вони сами були безпосередніми учасниками цих подій.

Було це позавчора вранці, в неділю.

Треба сказати, що в Потапчука, як і ще в небагатьох,— можливо, то була підсвідома реакція на деморалізуючі обставини війни,— раптом виник дивний запал до науки. Потапчук почав ходити по товаришах, вигрібати спід бляшанок з патронами, австрійських кортиків, румунських кокард та іншого гімназичного причадалля епохи імперіалістичних воєн—забуті й нікому непотрібні підручники. Він їх відносив додому, обгрушував пил і на ціліснічкі ночі сідав до логарифмічних таблиць, тригонометричних обрахунків абож до шифрів хемічних сполук і реакцій. Саме в цих справах завітав він до Зілова і передучора, вранці. Йому конче треба було проконсультуватися в Зілова, що був у нас відомим знавцем фізики в обсязі дещо більшому проти підручника Краєвича—в справах різних анодів, катодів, омів, вольтів, ватів і ампер. Вони сіли до столу і розгорнули зошити.

Але саме тої секунди вхідні двері розчахнулися і до кімнати шпарко вскочив хлопець з чорним від вугілля обличчям та в засмальцованій робочій одежі.

— Тихо!—скрикнув Зілов.—У мене хвора мати, і ти її потурбуєш!

Але засмальцований хлопець був занадто зморений і виснажений, щоб могли когось потурбувати. Він упав на табуретку і з свистом та хрипом відсапував. Це був відомий уже нам кочегар з С-815, Федір Козубенко, машиніста Козубенка син. Після зустрічі на вантажній станції Зілов з Козубенком потоваришували.

— Швидше!—нарешті, відсапнув Козубенко.—Шукай батькову скриньку... напхай їжі... біжімо...

— Що трапилося?—не зрозумів Зілов.—Яка скринька? Кому їжі? Куди біжімо?

Але в Козубенка, видно, зовсім не було часу, та й говорити йому було важко. Він зірвався і кинувся до комори. Стара скринька машиніста, в яку він бере з собою в поїздку їжу, стояла тут же, за порогом. Федір схопив її й витрусив якесь барахло, що було всередині.

— Хліба... якийсь глечик... насип борщу... або що!—скомандував він.

Не розпитуючи, збагнувши, що справа надто спішна, Зілов кинувся до кухні. За мить він повернувся з окрайцем хліба та мискою квашеної капусти.

— Здорово! — Федір засунув це досередини й гримнув вічком. — Швидше шинель і шапку!

— Але що таке?..

— Швидше! За мною! В дорозі розповім! — і Федір кинувся з хати.

Похапавши шинелі, Зілов і Потапчук кинулися за ним. За фірткою вони наздогнали Федора. Проте, побачивши Потапчука, Федір раптом спинився.

— Це хто? — сполохано запитав він.

Зілов повагався одну хвилину.

— Це свій хлопець. Алеж я не знаю, в чому справа...

Федір теж повагався секунду. Потім махнув рукою. Слова Зілова вже заспокоїли його.

— Швидше... Тільки не будемо бігти, поки в місті. Крючок зразу перехопить... Хутчій до колії, а там вже вдаримо щодоуху... Зараз розповім... Цей хлопець, може, також знадобиться...

І поки вони йшли — хвилин три — широкою Дворянською, далі Привокзальною вулицею, Федір Козубенко встиг розповісти хлопцям, в чому була справа і для чого була потрібна скринька машиніста і сам Зілов.

Вранці на військову рампу прибув якийсь маршевий батальйон. Невідомо ще зараз, як це трапилося: чи приїхав він вже розпропагандований, чи була це вже робота місцевих хлоп'ят — можливо, що й саме так, бо Митьку Ізвольського крючки піймали недалеко від самої рампи, — а тільки маршевий батальйон раптом відмовився їхати на фронт. На дверях вагонів впоперек через „40 человек и 8 лошадей“ вони написали крейдою: „Довольно! Ми не хотим воевать! Австрийский солдат не враг русскому солдату. Ми хотим мира“. Комендант рампи вислав свою сотню під гвинтівкою — стерти написи і загнати маршистів до вагонів. Але комендантська сотня була затюкана, забрьохана болотом і закидана кінськими кізяками. Тоді комендант викликав батальйон георгіївських кавалерів, що стояв постоем у дванадцятому полку. Батальйон оточив ешелон і злегка обстріляв беззбройних маршистів. Десятьох вбито, сорок два поранено, маршистів загнано по вагонах і вагони запломбовано, як вантажі. Комендант дав наказ негайно рушати. Але тут виявилось, що ешелон був без паровоза. Шумейко відчепив свого С-815, одвів у депо і залив топку. Коли в машиністській довідалися про бунт маршистів, відмову їхати на фронт та про вчинок Шумейка, кочегари й машиністи, які були в дежурці, викликані в наряд під військові ешелони, вирішили й собі підтримати солдатів. Вони похапали свої скриньки й розбіглися геть з машиністської. Ешелон, правда, все ж таки поїхав на фронт. Комендант викликав черговий паровоз залізничного батальйону. Але вияв солідарності робітників став відомий маршистам.

Коли поїзд рушив, заплombовані маршисти вистромлялися у віконечка і кричали назад: „Спасибі робітникам за підтримку! Підтримайте нас, а ми підтримаємо вас! На фронт ми ідемо брататися!“ Георгіївські кавалери й жандарми відповідали пострілами по вікнах...

Але до чого ж тут Зілов і машиністська скринька його старого батька?

А от до чого. Тепер треба було рятувати тих, що порозбігалися з машиністської. Шестеро кочегарів, шестеро помічників і шестеро машиністів. Всі вісімнадцятеро, а з ними й Шумейко з Козубенком, будуть віддані до польового суду. Мурманом тут не обійдеться. Розстріл!.. А втім, порятувати справу можна так. Конторщик з машиністської також злизнув тоді з усіма. Цей просто здрейфив. Зараз його вже жандарми піймали і повели. Він, звичайно, скоро очухається і викаже. Персонально кожного він не знає, певна річ, алеж у нього в наряди з номерами викликаних паровозів і, можливо, навіть прізвищами їх водіїв. Діло прогорить. Але щастя в тому, що книжки з нарядами конторщик не захопив, тікавши, а покинув на своєму столі між іншими книжками, графіками й відомостями — там же, в машиністській. Дістати книгу нарядів і знищити будь що! Але машиністська оточена зараз жандармами...

За планом Козубенка дістати книгу нарядів з оточеної жандармами машиністської і мав не хто інший, як Зілов, разом із скринькою його батька.

Вони, нарешті, вийшли на колію, і тепер вже можна було побігти. Вони пустилися бігцем праворуч, до депо. Там, позаду депо, на Волочиській колії, під парканом із старих шпал притулилася довга цегляна будівля — машиністська дежурка. Кінець свого плану Федір докінчував уже набігу. Це було дуже важко: і бігти і в той же час розповідати. Втім, і слухати набігу теж не легко. Але на перепитування часу не було. Федір казав:

— Ми зробимо так... Пам'ятаєш, в машиністській дві зали?.. Тепер в одній ми, військовий транспорт... а в другій — пасажирський і спеціального призначення... Тепер зали стіною дерев'яною по коридору розділені... повна ізоляція... І кловети навіть окремі, не так, як ото раніш спільний був, тільки що з двох віддільчиків... Алеж віддільчики один від одного так і zostалися не до верху дерев'яною переборкою перегорожені... Розумієш?.. Жандарми тільки військового транспорту двері стережуть... Ти підеш просто до пасажирського... Той жандарм, що на розі стоїть, тебе зразу пропустить... Скажеш — батькові під поїзд їжу несу. Та він сам побачить і не питає... Ти в пасажирську... а тоді в клозет... а тоді через переборку... а тоді до столу... книгу з нарядами схопиш... і назад... Цей хлопець хай з тобою разом підійде... для понту... жандармові

це баки заб'є... Він ще тобі гукне: „Ваня, мовляв, гляди, швидше, а то ми спізнаємося“... там кудись, сами придумайте... І хай стоїть, немов справді жде... Ну, от... Зробиш, Іване?

— Зроблю...

Вони добігли до рогу депо, і тут годилося знову перейти на спокійну й рівну ходу. Вони пішли, відсапуючи, віддихуючи, намагаючися притишити скажене биття серця. Федір біля паркану матеріального складу спинився:

— Ну, хлопці, рушай... Швидше треба, поки жандарми не хопилися нарядів... Я зостануся тут... А то вартовий ще побачить... Значить, Ванечка, виручай... Хлопці і робочі тобі цього не забудуть... Я, значить, виглядати буду... Коли трапиться скандал якийсь... ну, словом, не пощастить тобі... побачу, що тебе крючки вхопили, або... або, от, на годинник глядітиму... пройде десять хвилин, а тебе нема... Тоді я так зроблю... Просто вискочу і кинуся на цього жандарма... Він знає тарарам... почне від мене відбиватись... інші йому на допомогу побіжать... А ти вже тоді, гляди, сам собі ради давай і ходу...

— Ну,— відмахнувся Зілов.—Такого не буде. Та й жандарм тебе зразу пристрелить.

— Нехай стріляє... тільки ти наряди принеси... Ну, гайда!.. Ідїть, хлопці... Хороші ви хлопці... Ідїть...

Ваня з Потапчуком тихо вийшли зза рогу. Спокійною, розміреною й непоквапливою ходою вони попростували по колії. За рогом, справді, стояв жандарм, на першому ганку машиністської—другий. Цей другий стояв з оголеною шаблею на плечі. Це було смішно. Там же не було нікого. Навіщо ця оголена шабля?

Перебалакуючися, Зілов з Потапчуком наблизилися до першого жандарма.

— Розумієш,— казав Зілов.— Вольти—це одиниці напруги, вати—одиниці потужності, а амperi—одиниці самої сили струму. Отже, ніколи не треба плутати...

— Вам куди?—тихо гукнув до них жандарм.

— Га?—здивовано обернувся Зілов.—Куди нам? До машиністської... Батькові скриньку несу...

— До військово-транспортної?—жваво схопився жандарм.

— Ні, пасажирської. А що?

— Нічого. Ідїть...—одвернувся він, зразу втративши всякий інтерес. Жаль, жаль: коли б ці батькові діти йшли до військово-транспортної, він би їх зразу зацапав, і тоді—будь ласка, батечка, а там за хвостик і всіх...

Зілов і Потапчук пройшли повз другого жандарма. Руки їхні були холодні, спина впріли, лиця пополотвіли. Прокляті лиця! Жандарм же може побачити. Він же може зацікавитися—а чого це господа гімназисти такі бліді? Око в нього таке вже хитре... Господи, господа, пронеси, господа!..

Однаке другий жандарм ковзнув по них порожнім поглядом і позіхнув. Гімназисти несли батькові - машиністові в дорогу їжу — нічого особливого. Півгодини тому дівчинка якась теж батькові скриньку понесла...

Далі все відбулося по задуманому. Потапчук гукнув: „Ти ж, гляди, не барись, а то я й чекати не буду!“ — Зілов відказав: „Зараз, зараз, зачекай хвилину...“ — і хутчій побіг на другий ганок. У пасажирській машиністській було майже порожньо. Які там пасажирські поїзди, коли зразу й фронт? Двоє спало на лавах, один сидів біля столу і пив з бляшаного чайника чай. Зілов поставив скриньку на лаву і шмигнув у бокові двері. Там був довгий коридор з стінами, заклеєними розписами, графіками, якимись планами і наказами. В кінці були дверцята до убиральні. Зілов підбіг і шарпнув...

Жах! Двері були зачинені. В убиральні хтось був. Холодний піт потік з лиця за комір, по грудях, аж на живіт. Жандарми, допитавши конторщика, можуть повернутися щохвилини. А за десять хвилин, не дочекавшись Зілова, Федір киється на жандарма і марно віддасть свою волю і своє життя.

Двері були хиткі, але вони були зачинені. Виламати їх легше легкого, просто раз плюнуть. Алеж там хтось сидить. Що скаже він, коли хтось при ньому виламає двері й подеється через стінку? Зілов облизав сухі губи й озирнувся. Коридор був, справді, перегороджений надвое. Іншого шляху до сусідньої машиністовки не було. Тоді він посіпав двері убиральні ще і тихо, неголосно, але так жалісно, записав:

— Дяденька... дяденька, будь ласка, швидше... У мене живіт болить... Я татові їсти приніс, а мені живіт як заболить... як заболить... Дяденька, я вас дуже прошу...

Зілов прислухався. Там, за дверима було тихо й не порушно. Навіть ніякісінького звуку звідти не було...

І враз Зілова рясно зросило гарячим, кип'ячим потом. Дурень! Ідіот! Кретин! Двері ж зачинені з цього боку... Там же нікого нема!

Зілов відкинув колодку і вскочив до убиральні. Кретин! Ідіот! Дурень! Правильно, переборка зроблена не до стелі. Він підплигнув і вхопився за її пруг руками. Дурень! Ідіот! Кретин! Він підтягся на м'язах, закинув ліву ногу й переходив на той бік, до сусіднього віддільчика клозета. То вже був клозет військово-транспортної машиністовки.

В порожній залі було непривітно і навіть моторошно. І зразу було видно, що люди звідси пішли нещодавно, несподівано і похапцем. Забута пачка махорки і розгорнута книжечка цигаркового паперу. Огризок ковбаси. Склянка з чаєм. Така — зеленкуватого скла, гранчаста, чай блідожовтий, і надгрижена грудка цукру поруч. Зілов мимоволі торкнув склянку рукою. Вона була ледь-ледь тепленька. Немов жива. Хтось

щойно з неї пив. Якихось п'ятнадцять-двадцять хвилин. Зілов здригнув і відсмикнув руку.

На столі конторщика безладдя і бруд. Чорнило в одбитому денці пляшки. Обсмиканий, обшмаганий, заляпаний настільний папір. Обламана вставка. Надкушений огірок. Кілька якихось графіків. Дві-три відомості. На рух за першу половину місяця. На рух за другу половину місяця. На преміальні за зекономлене паливо. Ордерні книги — на гас, клоччя, пемзу... Книга нарядів...

Книга нарядів!

Зілов її вхопив і розгорнув на останньому листку. Наряд номер чотириста сорок два, другого листопада, машиністу Квятківському, помічнику Шумейкові, кочегару Козубенкову, паровоз С-815...

За десять секунд Зілов ліз вже через переборку назад. Там на пружі переборки він на мить спинився і вперше перевів дух на повні груди. Як глибоко зітхнулося! Як вільно! Весела, урочиста радість танцювала й співала там, десь у середині, немов у животі, як у танцювальній залі. Він сплигнув. Коридор — розписи, графіки, накази... Зала — двоє спять, один п'є чай... Сінці — і ганок. Зілов вийшов на ганок повагом і роздивився навкруги.

Потапчук ждав там саме. На першому ганку стояв жандарм. З оголеною шаблею. Другий стояв на розі матеріального складу.

Зза рогу вистромився хтось. То Федір Козубенко. Він помітив Зілова і нетерпляче тупцював.

Не поспішаючи, Потапчук і Зілов пішли назад. Повз другого жандарма, повз першого. Радість — весела, урочиста і скажена — танцювала, співала і гвалтувала десь у середині, немов у животі. В голову било п'яними хвилями:

— Ти ж тільки зрозумій! Вольтів стовб — це є простісіньке сполучення багатьох елементів. Коли, скажімо, взяти звичайний елемент Леклянше...

Фу ти чорт, як хочеться висолопити язика цьому напінченому жандармові! Радість танцює, співає, галасує, немов п'яна. Біде Федорове лице вистромляється зза рогу.

— Ну, як??? Як??? — благають його очі.

Зілов непокvapом підходить до рогу. Очі його блищать, грають, випромінюють світло. До таких очей не треба й ніяких пояснень. Федорове обличчя рожевіє. Його очі теж заражаються ясним лиском.

— Наряди? — вже просто так, для проформи, хрипить він, хапаючи Зілова за руки.

Зілов мовчки — говорити він не може, такий же шум: радість співає, лементує, витинає гопака — ляскає себе по животу. Живіт гуде дивним дерев'яним звуком. Книга нарядів разом з своєю грубезною казенною оправою тут, на

животі. Он як здорово вибивати по ній барабанний дріб — та-та-та-та-гоп-са-са!

— Ванечка... друг... милий... товаришок...

Але Ванечка, друг, милий і товаришок, нарешті не витримує. Годі, він вже далі не може! За десять хвилин він пережив вже ціле, справжнє і доросле, життя. Більше він не може! Годі!!! Радості, радості — веселій, урочистій і п'яній радості — дайте широку дорогу! Гей, розступіться, ви!

І Зілов раптом озирнувся.

— Дядя! — гукнув він.

Жандарм на розі здригнувся і глянув. Тьху! Краще б його очі не бачили. Цей паршивий гімназист висолопив йому язика і аж присів від переляку, радості й грубіяництва! Величезний, червоний його язик бовтається, немов у собаки. Фу, аж непристойно! От, гукнути б зараз когось і одтарабанити до директора. Хай поставить йому отметку... Тоді б знав...

— Тс... — шарпає Зілова Козубенко. — Дурак! Провалиш!

Але Зілова вже не стримати.

— Гей, барбос! Поцілуй нас сюди ось!

Тепер вони зриваються і летять. Просто летять. Вітер свище в вухах, б'є в обличчя, вищить довкола, як недорізане порося. Калюжі розступаються перед ними і розлітаються хмарами яernih бризків по сторонах. Стрічні відсторонюються і кленуть. Кілька собак несуться їм наздогін і вже хапають їх за п'ятки...

— Дурень! Сволоч! — сердиться Козубенко. — Стій!

Але сам не притишує бігу.

— Ой... серце... не можу... — Потапчук хрипить, але все ж таки не відстає.

Зілов біжить попереду всіх і регоче. Дико, страшно й п'яно. Він п'яний. Він п'яний „в доску“. Радість, весела, урочиста й скажена радість сп'янила його.

Жандарм за хлопцями, звісно, не гнався. Хіба він може йти з поста? Він тільки сердито посварився кулаком. Стривайте, стривайте, іродове плем'я!..

Хіба жандарм знав, що під полою в Зілова була книга нарядів, книга, де чітко й акуратно були переписані прізвища всіх вісімнадцяти кандидатів до військового суду?

СВІТ ОБСТУПАЄ НАС

Аркадій Петрович тим часом був захоплений новою витівкою. Розклад гімназистів болів йому. Розклад гімназистів допікав йому. Розклад гімназистів сушив йому серце і голову.

Освіта! Просвіта! Прекрасне прийде! „Сейте разумное, доброе, вечное. Сейте! Спасибо вам скажет сердечное русский народ!“ Аркадій Петрович не міг знести підупаду нашої моральності. Картирські успіхи Кульчицького ранили його в самісіньке серце. Разом із Кашиним він убо-

лівав з його безсилля перемогти свою пристрасть. Ходіння Воробаєва до добросердечних сестер відбили Аркадію Петровичу сон. Карти, п'янки, розпуста, лінощі, неробство, хуліганство! Ах, ще ця проклята муштра! Це ж через неї всі ці „якості“. Треба щось робити. Треба вживати заходів. Треба рятувати. Інакше пропаде все—і „розумне, і добре, і вічне“. Що ж тоді скаже руський народ?!

І Аркадій Петрович вирішив утворити літературний гурток. Існування всяких гуртків в стінах, або й поза стінами, навчального закладу для учнів середніх шкіл заборонялося категорично. Так само, як не рекомендувалося їм сходитися, навіть для спільного готування лекцій, групами більше ніж двоє-троє. Гімназист мусить завчити й відповісти учителеві урок. Більше—нічого. Нічого там заводити викрутаси і кримолу!.. Отже, сама вже ідея утворення літературного гуртка—це був безсумнівно акт протестантства.

І Аркадій Петрович не помилився. Саме слово „гурток“ вимовлялося тоді неголосно. Це було нелегальне слово. А заборонений плід такий солодкий! На перші збори нашого літературного гуртка прийшов навіть Бронька Кульчицький.

Нас зустріли Аля і Валя. Збори гуртка знову мали відбуватися у Вахлакових. Аля мружилася. Валя кулилася. Було затишно і приємно. Хотілося залізти в найдальший закуток канапи, поруч із Валею, або й Алею, і слухати. І нічого не говорити. І голову прихилити Алі, або й Валі, на плече. За вікном дощ, листопад, мряка і холод. А тут тепло, горить лампа під зеленим абажуром, і Аліне, або й Валіне, плече так солодко й хвильно пахне ніжною дівочою шкірою...

Втім нас було аж одинадцять, а Аля з Валею—це тільки дві. В крайньому разі на їхні плечі можна було прихилити максимум чотири голови...

І от, ввійшовши до загальної кімнати, ми раптом побачили ще один дівочий профіль. Ще одна гімназисточка, в зеленому форменому платтячку з білим комірцем, сиділа поруч з Венерою Мілоською, скромно схилившись над книжкою. Вона вдавала, що захоплено читає. Бо вона дуже засоромилася, коли до кімнати зразу ввійшло стільки молодих людей.

Сербинові затримтіли ноги і зробилося майже мляво. В фотелі зовсім поруч з Венерою Мілоською, скромно схилившись над книжкою, сиділа не хто інша, як Катря Крос!.. Катря Крос! Катря Крос! Зовсім поруч з Венерою Мілоською! Які ідіоти були ці древні греки! Хіба ж можна порівняти цей гіпсовий істукан до справжньої і живої Катрі Крос!.. Втім, якби вони знали Катрю Крос...

Сербин почервонів, затремтів і тихо слизнув у кімнату до Пятейлеймона. Він соромився! Нізащо! Нізащо в світі він не підійшов би привітатися і познайомитися з Катрею Крос. До Катрі Крос? Нізащо!..

Так воно й вийшло. Всі підійшли, привіталися й познайомилися. Катря встала, покинула книжку і, соромлячись, ледь-ледь потисла кожному руку. А Сербин не підійшов. Катря і Сербин, тільки вони одні й знали, що вони так і не познайомились.

Аркадій Петрович сказав коротеньку промову про завдання літературного гуртка, про „розумне, добре й вічне“, про „спасибі“, яке скаже нам руський народ. Гурток мав читати російських класиків і тут же їх обговорювати. Тургенев, Достоевський, Толстой. Можна ще й Гончарова. Скажімо, „Обрыв“. Обговорювати ми мали ідеї, думки, зміст. Аркадій Петрович запропонував почати хоч би з Тургенева.

Читати й обговорювати Тургенева було, звісно, нуднувато. Адже кожний з нас перечитав його не пізніше п'ятого класу. Навіть Воропаєв, і той читав не то „Отцы“, не то „Дети“. Навіть Кашин, який окрім видань „Развлечения“ не читав нічого, і той якось помилково проглянув „Записки охотника“, — в виданні Ситіна вони були надруковані таким же шрифтом, як і Нат Пінкертон. Але з пропозицією Аркадія Петровича погодилися всі. Читати так читати. Репетюк і Піркес поклали голови на плече Алі. Кашин і Воропаєв — Валі. Туровський і Кульчицький влаштувалися обабіч Катрі Крос. Сербин тихо вийшов з Пантелеймонової кімнати і нишком притулився в кутку за Венерою. Серце його колотилося.

Читали „Отцы и дети“. Читав сам Аркадій Петрович. Базаров! Молоде покоління! Нігілісти!..

За вікном дощ не вгавав, інколи підвивав вітер, і тоді рясні й дрібні краплі сипали просто в шибки вікна. Брр... — бути зараз там, на вулиці, на негоді! Як затишно тут, в колі милих серцю товаришів, біля лампи, в теплі, з головою на дівочому плечі. Катря Крос, правда, пручалася. Вона ще не звикла. Вона не дозволяла класти малознайомі голови на її дівоче плече... Катря Крос була струнка, русява дівчина, трохи, ну зовсім трішечки, кирпатенька. Під очима в неї була темна сутінь, а на лобі кілька дрібненьких прищичків. Вона легко червоніла і тоді ставала кольору густої й темної крові. Шарілися в неї не тільки щоки, а й чоло, шия, плечі і навіть руки... Тоді Туровський спробував іншого способу. Він почав потихеньку просувати руку між спинкою канапи й Катриною спиною. Це навіть цікавіше. Можна буде обняти дівчину за талію. Але раптом його рука зустріла другу, що сунулася їй назустріч. Чорт забирай, то Кульчицький діяв з другого боку таким же маневром! Туровський відштовхнув руку Кульчицького. Але Кульчицький не відступився і відштовхнув Туровського. Тоді руки сплелися пальцями і почали змагатися. Катря сиділа непорухно. Вона слухала уважно. На неї ж всі нишком поглядали. Крім того, в житті нігілістів з'явилася жінчина. Одна, потім друга. Отже, мало щось таке трапитися...

— Ай! — скрикнув раптом Бронька.

Туровський таки захопив його пальці і хряснув кісточками. Перевага була на боці Туровського. Він діяв правою рукою, а Бронька лівою.

Аркадій Петрович кінчив розділ і зупинився. Всі солодко потяглися. Ні, не спав ніхто. Але так залякли руки й ноги від довгого сидіння і лежання. Проте зразу зробилося тихо, і Туровський мусів заговорити, щоб заглушити боротьбу двох рук там, за Катриною спиною. Він відкашлявся.

— Глядіть! — сказав він. — Які були раніше покоління молоді. Їх хвилювали різні питання й проблеми. Чи є бог? Яка мета життя? Що таке безкінечність? Що таке любов?.. — Катря спалахнула, і на Туровського вдарив від неї теплий, аж гарячий, струмінь. Тоді його теж ударило в кров. — А ми?! Нас ці питання не хвилюють! Ми обмежені! Нас не хвилює ніщо!

Він ніколи й не думав, що з нього такий красномовець. Що значить дівчина поруч! О, це велика штука — дівчина поруч! Він вдарив Броньку кулаком по нігтях, рука сприснула і зачепила Катрю за спину. Катря випросталась і нишком відштовхнула обидві руки.

— Дурень! — відгукнувся Піркес. — Ще б цього нам бракувало! Війна! Загибають мільйони людей, світ скоро загине! А ми будемо сперечатися про бога, мету життя та безкінечність! Га-га-га! От, дурило!

Туровський сердито звів брови. Що за хамство лаятися при дівчатах? Обережно він почав знову сунути руку за Катрину спину. От, нарешті, й талія. Він обережно торкнувся дівочого поперека.

Катря знову випросталася й відкинула руку.

— Слухайте! — прошепотіла вона. — Якщо ви не покинете, я встану й піду!

— Панове! — озвався Аркадій Петрович. — Туровський неправий. Кожне покоління має свої ідеї і заперечення проти попереднього. Алеж чи нам зараз до таких заперечень? От у чому справа. Нам зараз не до незадоволень. Не до чвар. Війна! Після побідного кінця ми розберемося. Але, — голос учителя історії зворушено затремтів, — будьте певні, війна так змінить світ, що зміняться й самі люди. Війна виборє ідеали справедливості, і життя стане прекрасне!

Піркес пирхнув і сердито завовтузився на Аліному плечі.

— Хотів би я побачити це прекрасне. Звідки взятися прекрасному? Єрунда! Ненавиджу!

Аркадій Петрович схопився за книжку:

— Власно, ми говоримо не на тему, панове! Я пропоную звернути вашу увагу на... на характеристики героїв... І... і їхні суперечки з батьками.

Від прохання звернути увагу на характеристики зразу ж зробилося нудніше. Ну, да. Хорь — практик, Калініч —

ідеаліст. Здається, починало відгонити лекцією з словесності.

Аркадій Петрович взявся читати далі. Війна! Ну й війна. Може, навіть хочеться вже, щоб вона хутчій скінчилась. Але не можна ж звертати все на війну, вона за праве діло — за братство і звільнення всіх слов'ян!

Голос Аркадія Петровича бренив гучно й дзвінко. Аркадій Петрович читав виразно, з наголосами за змістом і драматичністю ситуації. А втім, він не заважав нам. Читання бренило само по собі, ми були сами по собі. З усіх нас, мабуть, тільки один цілком уважно слухав читання Аркадія Петровича. Це — Макар. Либонь, вперше за життя йому доводилося не читати самому, а слухати. І це прикуло до себе його увагу. Базаров безперечно непоганий хлопець. Хоча, взагалі, нігілісти дурні. З нічого не може нічого й бути. Нігілісти — ніщо. Людина не може тільки заперечувати. Людина повинна щось і стверджувати. А що стверджує він, Макар? Га? Макар навіть розгубився. Фу ти, чорт! Він, здається, не стверджує нічого. Втім, він нічого й не заперечує. От тобі й раз! Як же це так? А філософі?

Тут Потапчук перервав читання. Опис життя братів Кірсанових, прекрасних тургеневських поміщиків, йому не вподобався. Цей ледар з англійськими манерами! Ну й хазяїн! Потапчук навіть чортихнувся.

— Чорта! Яке дурацьке життя!

— Життя! — зневажливо відгукнувся Репетюк. — Ви розумієте, містер, що таке життя? — Репетюк щойно якраз захоплено заздрив життю англійзованого поміщицького брата. Тільки що сам поміщик тютя. І якого власне чорта ці мілорди ламаються? Жили б собі та й жили. Таке прекрасне життя! Маєток, господарство, безплатний кріпак-робітник. Ще чого треба?!

Піркес теж відгукнувся з свого закутку. Він вже залишив Валіне плече — тепер на ньому спочивав Репетюк — і простягся на ліжку, за спинами Потапчука, Зілова і Макара.

— Життя!.. — підхопив він. — Га-га-га! Я теж хочу жити...

Елегійні обставини спокійного, тихого, старосвітського життя, що найбухливішою в ньому подією були змашені дьогтем чоботи Базарова, — це життя в нас, сучасників іншого і ніяк несхожого на ті часи життя, родило тихий смуток і мріяння за обставинами життя прекрасного, райдужного і яскравого.

— Але, — закінчив Піркес, — я зовсім не хочу такого життя, яке зараз є... Ненавиджу!

— А якого б тобі захотілося? — іронічно закинув Туровський, знову розпочавши впертий наступ на Катрину талію.

— Якого? Га-га-га! Я тобі зараз скажу...

Шая зробив коротеньку паузу. Він лежав навзніж, закинувши руки під голову, і очі його були мрійно примружені. Мова його бренила неголосно і сумно.

— От якого. Наша величезна й прекрасна земна куля. Але на ній тільки океани й материки. Ніяких держав, ніяких кордонів. Одна загальна країна. Жодних релігій, націй, чи там рас. Ненавиджу! А втім, нехай навіть будуть. І нації, і раси. Що з того, що негр чорний? Що з того, що в китайців косі очі? Що з того, що я не можу доладу вимовити літеру „р“? Адже я вмію працювати не гірше від інших. Адже я так само їм. Я так само хочу жити і любити. Я — людина! Це звучить гордо!..

— Людини, — буркнув Зілов, — теж бувають різні. Є Піркес — одеський банкір, і є Піркес Шая, який не має ні батьки, ні банку. Він має тільки власний розум, руки та ще, може, скрипку...

— Ах, Шаїчка, заграйте нам, будь ласка, сьогодні!

Шая кинув оком на Валю і не озвався. Він говорив далі.

— Я хочу такого життя, щоб банкіра Піркеса також не було. Я його ненавиджу. Але мені не треба і його банку. Ми зробимо так. Наша земна куля буйно і яскраво зеленіє. То рясніють наші жита. Ми їх будемо їсти. В гушавині хлібів розкидано великі кам'яниці. Високі димарі курять з них чорним димом. То наші заводи. На них ми робимо штани, черевики і плуги. Довкола заводів, у шахах зелених садів, над ізумрудними озерами й річками, в широких білих будинках живемо ми. Це наші міста й села...

— Ви живете в них і граєте на скрипці... — Репетюк глузливо засміявся. — Яка ідилія, сер!

Але Піркес раптом розсердився:

— Так! На скрипці! Ідилія! Я бажаю її не для себе тільки, а для всіх!

— Дуже дякую, мілорд, але за мене не турбуйтеся!

— Хто не хоче, той може піти!

— Куди, сер? Ви ж заволоділи цілою земною кулею!

— Чорт з вами! Тим часом можете взяти собі половину!

— Красенько дякую, лорд. А я вже й не знав, що мені робити! Не жити ж разом із вами, в вашому житті „для всіх“. Однаково — для дурнів, розумних, ледарів, нероб чи працюючих...

— Брехня! Ледарів ми виженемо до вашої половини!

— А ми зробимо з них армію і вони нам завоюють ваші сади, білі доми і ізумрудні річки!

Піркес секунду мовчав. Потім похмуро огризнувся:

— А ми вам не дамо! Ми будемо оборонятися.

Воропаєв злісно зареготав:

— Хо-хо-хо! Алеж ти, Шаю, проти війни!

Аркадій Петрович схопився й посунув до себе книжку. Ая-яй-яй! Знову вони про війну! Ну, як вони не розуміють, що про це не можна говорити. А раптом під вікном підслуховує шпик?

— Давайте далі, тільки умова — не перебивати!

Але на цю умову ніхто не пристав. Всі враз заговорили й зайорзали на своїх місцях. Потапчук і Макар зірвалися. Репетюк звівся. Туровський висмикнув руку зза Катриної спини. Це дало змогу Кульчицькому застромити туди свою. Навіть Сербин висунувся зза Венери Мілоської.

— Хотів би я знати, де це ви наберете ізумрудних річок і з чого набудуєте білих палаців? — захвилювався Потапчук.

— Чорт з ними, з палацами! — закричав Шая. — Попервах ми житимемо хоч і в хижках. Але ми організуємо такий порядок роботи та життя...

— ... що Репетюкові заманеться його відвойовувати?

— Хай спробує! Але такий, щоб не було банкіра Піркеса!

— Так би ви зразу й казали, мілорд! Ви просто мрієте анархічними експропріаціями!..

Піркес подивився на Репетюка. Він хотів йому сказати щось гостре й дошкульне. Але раптом передумав і махнув рукою:

— Ну, годі... сер, чи як вас там — граф? Я просто по-жартував. Так набридла ця проклята війна і дратує...

— Та кинь ти, нарешті, Шаю! — розсердився тепер вже Воропаєв. — Невже ти досі не можеш зрозуміти, що це дійсно остання війна? Остання! Треба тільки перемогти шваба — і всьому край!

— Чому „остання“? Чому перемагати треба саме „шваба“? Чим він кращий від усіх інших? Мені здається, ця війна скінчиться тільки тоді, коли вже не буде кому воювати. Але нехай вона навіть і скінчиться. Так тоді почнеться якась друга... Хіба можливо, щоб не було війни, коли є уряди й держави? У кожного з них свої інтереси. Вони пересваряться знову. Ненавиджу! От, коли б влаштувати таку війну проти самих воєн...

— Ха-ха-ха!

— Власне, проти тих, кому ці війни потрібні...

— У вас не погана пам'ять, Піркес! — для більшої іронічності Воропаєв перейшов на „ви“. — Ви не погано з пам'яті шпарите прокламацію, яку ми влітку...

— Тихо! Тихо! Я вас дуже прошу! — Аркадій Петрович замахав руками і заметушився. — На бога! Я вас прошу!

— Шая має рацію! — відгукнувся зразу Туровський.

— Село зруйноване! — захвилювався Потапчук. — Робити нікому! Люди гинуть...

Сербин теж вистромився зза Венери Мілоської:

— Стільки крові! Стільки страждань! Стільки сиріт і калік! — Мимоволі він глянув скося на Катрю Крос. Катря саме виринула на нього. Вони спалахнули. Сербин хутчій заховався знову за Венеру Мілоську.

— Війна! — Макар зірвався і замахав руками. — Війна — це,

взагалі, найбільша логічна нісенітниця! Це, взагалі, найбільший моральний злочин! Це, взагалі, абсолютний нонсенс! — Він був блідий, і прозорі очі його ширилися.

Зілов мовчав. Він поглядав на всіх і на кожного і мовчав. Останнім часом він зробився такий скупчений і мовчазний. Він навіть припинив ставити свої вічні запигання, немовби всі відповіді були відомі йому наперед.

Репетюк ляснув долонею по столу:

— Тихо, джентльмени! Чого ви так визвірилися всі на мене? Та я ж, мілорди, перший серед вас пораженець...

— Ну, знаєте! — зірвався Воропаєв.

— Панове! На бога! Я вас прошу! — Аркадій Петрович ладний був вже кидатися на людей і затуляти їм рота. Він все позирав на вікна. Йому здавалося, що там, за вікном, п'ятьма ночі насичена жандармами і шпиками. — Я вас благаю, панове!

Зілов відкрив уже рота, щоб відповісти Репетюкові, але в цей час між ними став Піркес. Він зірвався з ліжка розпаланий і червоний. Очі його іскрилися:

— Повторіть! Репетюк! Повторіть, що ви сказали!

— Я сказав, маркіз, те саме, що ви чули!

— Ну, ну?? — захлинався Шая: — Га-га-га! Ну, ну, ну?

— Росія має бути переможена!

— Панове, я вас благаю!!! — Аркадій Петрович кинувся був до них, але раптом махнув рукою, затулив вуха і кинувся геть з кімнати. В передпокою він почав мерщій шукати свої калоші і шинель.

— Це чорт-зна що! Так говорити може тільки сволоч! — гукнув з свого місця Воропаєв.

Шая вхопив Репетюка за руку й міцно її потрусив:

— Га-га-га! Репетюк! Я тисну вам руку! Я ніколи не думав! Га-га-га! Я тисну вам руку.

— Ви сволоч, Репетюк! — Воропаєв наближався, відштовхуючи товаришів. — Ви сволоч! Я вам дам у морду!

— Що? Це ви до мене?

— Вітю! Вітечка! Вікторе! — Аля і Валя вхопили Воропаєва за плечі, але він легко струсив їх обох. — Фі! Який ви нечемний!

Чорта тут було до чемності! Бувають хвилини, коли невічливими стають навіть бальні диригенти. Надзвичайним, можухінським жестом Воропаєв відстібнув манжети, висмикнув їх з рукавів і жбурнув геть. Одна з них ударила Венеру Мілоську по животу. Репетюк зробив крок назустріч Воропаєву. Він зухвало посміхався. Правда, він не був дужчий від Воропаєва і навряд чи наважився б за інших обставин з ним сперечатися. Але зараз відчував, що перевага симпатій на його боці. В такому випадку варто поводитися спокійно й сміливо.

— Мені шкода ваших манжет, віконт! Може, ви просто обігаєте до Вахмістра, або й до вахмістра Кошевенка, й повідомите їх про мої слова? Пригадую, влітку у вас з'являлися аналогічні наміри щодо дезертира Якова. Га, сер?

— Мерзотнику!!! Я вас уб'ю!

Катря Крос скрикнула й вискочила до сусідньої кімнати. Аля з Валею кинулися за нею. На порозі, проте, вони спинилися. Цікаво було все ж таки подивитися.

Воропаєв плигнув і заніс вже праву руку, але Зілов з правого боку, Туровський з лівого — перехопили його.

— Пустіть! — заревів Воропаєв. — Пустіть! Сволочі! Зрадники! Падлюки! — Він розумів, що діло зірвалося. Вдарити Репетюка він вже не зможе. Але пручатися треба було, хоч би з гонору. — Пустіть! Німецькі запроданці! Шпіони! Я вам морди порозбиваю! Сукині сини!

В передпокою гучно хряпнули вихідні двері. То, знайшовши, нарешті, калози, накивав п'ятами організатор літературного вечора Аркадій Петрович. Він натягав шинель на ходу.

Потапчук підійшов до Воропаєва спереду і зробив йому легесеньку змазку по губах і носі. Він міг це собі дозволити, бо був перший силач не тільки в нашому класі, а і в усій гімназії.

— Ну, дядя, прохолонь...

— Іди, ти! Ти теж сволоч!

— Ну?!

Воропаєв стих. Він стеноу плечима й одвернувся. Сила була не на його боці. Навіть його найближчий друг і побратим, Теменко, навіть його товариші Кульчицький та Кашин не здохали б допомогти йому. Вони стояли осторонь і незручно переминалися з ноги на ногу. Їх було всього тільки четверо.

— Ви, маркіз, можете показувати свою хоробрість і фокуси з манжетами в товаристві особливих цінителів і знавців хоробрості, ваших сестер-жалібниць! — потішився ще над переможеним Репетюк. — А нас ви цим не проїмете.

Воропаєв зарипів зубами, але промовчав. Він відійшов до вікна і закури́в.

На цьому й закінчився наш перший літературний вечір. Хай не образиться шановний Іван Сергійович Тургенев: того вечора ні „Отцы“ ні „дети“ не схвилювали нас. Аля, Валя і Катря теж zostалися незадоволені. Сваритися, битися, мало не дуелі! Таке грубіянство! І потім, взагалі, навіть поговорити ніколи. Шая так на скрипці й не грав.

Ми вийшли, розділившись на дві групи. Воропаєв, Кульчицький, Кашин і Теменко пішли раніш. Вони простували до пана Сапежки. Годилося заспокоїтися й розвіятись. Гора-Гораєвський вже, мабуть, держав банк... Пізніше вийшли інші. Попереду йшли Піркес і Репетюк. Коло них Зілов і

Потапчук. Схвилювано і збуджено, раз-у-раз зриваючися з приглушеного шепоту, Репетюк інформував Піркеса про свої погляди й переконання. Коли він забувався і починав говорити вголос, товариші спивали його. Нічна вулиця була порожня, пустинна, але — хто ж його зна? — і мури мають вуха. Що ж говорити за паркани з старих залізничних шпал?

Погляди Репетюка були такі. Ми не діти. Треба правді дивитися в вічі. Російський режим нікуди не годиться. Дивіться, як заярмлено й занапащено Україну. Мова заборонена, література заборонена, культура заборонена. Все заборонено. Все поросійщено. Навіть поміщики, і ті, дивіться, самі кацапи, або, на край, ляхи. А посесори, ви не ображайтеся, Піркес, — самі євреї...

— А Мусин батько? Носківецький пан? — не запитав, а швидше відповів Зілов. — Хіба ж він не українець?

— Так, так, — похитував Піркес головою. — Так, так, — підтакував він. — Так, так. Нічого. Га-га-га! Я не ображаюся. То з Піркесів, банкірів...

Репетюк хвилювався. Досі такі думки він чув тільки дома — від батька, або від братів, міцних новоушицьких хуторян. Та ще, може, від курсистки Тосі Полубатченко в Носківцях...

Трохи позаду йшли Сербин і Туровський. Туровський теж розшарівся. Він пристрасно шепотів своєму другові:

— Ти ж розумієш, вона така... така чарівна. Ти розумієш... я не знаю, як тобі це сказати... алеж, ти розумієш...

Сербин поклав йому руку на плече і потиснув:

— Добре... не треба...

— Що?..

Туровський глянув на друга. Ніч була темна і треба було прихилитися, щоб роздивитись обличчя сусіда. Вони мало не зіткнулися носами. Але він побачив. Крізь темінь ночі йому назустріч блиснули очі друга — холодним, ворожим, навіть ненависним поглядом. Обличчя друга було бліде. Воно аж світилося крізь темряву.

— Що?.. Ти??? І ти теж?!

— Облиш...

О, горе друзям, ураженим в серце однією чарівницею!..

Позаду всіх плентався Макар. Він розмишляв. Філософи обступили його з усіх боків. Але, що за чорт, він, здається, просто заплутався серед них. Він нічого не розуміє! Що коїться на землі? Він почуває себе виходцем з того світу! Що за чорт!?

Ми завернули за ріг вулиці й вийшли на залізничну алейку. Яскраве світло залізничних ліхтарів привітно зустріло нас і радісно вдарило нам у вічі.

Під першим же ліхтарем стояла нічна жіноча фігура. Було по одинадцятій. Проститутки вже вийшли на свій трагічний промисел.

— Го! Мірелька! Го-го! Ура!

— Здорові, халамидники!

Це, дійсно, була Мірель. Вона була дуже рада побачитися з нами. Останній час їй стільки мороки і роботи! Ніколи й зустрітися з старими друзями.

— Приходьте, лапітудники, до мене в гості! Мені Гора-Гораєвський трюмо купив. Можна дивитися навіть на черевики. Потім, у мене є сервіз, щоб каву пити. Шість порцелянових чашечок. Гора різних лікерів наносив. Їй - богу, колись би прийшли! Як до знайомої дівчини... Вус?

— Цсс! — Потапчук схопив її за руку. — Хлопці! Та ж то Мопс іде!

Ми глянули. Справді, то був Мопс. На другому кінці алейки, під останнім ліхтарем, тягнучи праву ногу і злегка припадаючи на патеричку, в довжелезній і широчезній чиновницькій шинелі, насунувши кар'уз з величезними гострими, цемов бритва, полями до самісінького носа, полискуючи спід шкряного козирка хижачьким лиском круглих окулярів, просто на нас насувався сам Мопс. Розійтися нам не було де. Треба було плигати через паркан. Іншого виходу не було. Ми кинулися до парканів. Піркес вхопив Мірель за руку:

— Слухай, Мірочко, я тебе прошу! Зроби йому щось таке... Ну, ми тебе просимо!..

Через секунду ми вже були по той бік паркану з високим залізничним шпал. Ми скочили на землю і припали очима до шпарин між шпалами.

Мірель стояла на місці, під ліхтарем. Так завжди стоять проститутки, чекаючи на своїх клієнтів. От вона вийняла дзеркальце і червоний олівець. Підфарбувати губи. Вона це робить навмисне так, щоб було видно тому, хто наближається віддалека. Це вона дає знак. Я проститутка і я вільна. Ви можете підійти й найняти мене. Я зроблю все, чого ви зажадаєте...

Мопс підійшов зовсім близько. Залишилося кроків п'ять. Він постукував патеричкою і хижо полискував окулярами.

Коли Мопс опинився якраз на одному рівні з Мірелькою, дівчина раптом зробила до нього крок. Вона явно хотіла з ним пококкетувати. Мопс аж скинувся і враз спинився. Патеричка гримнула і закам'яніла. Окуляри люто блиснули спід козирка. Голова звелася високо й погордливо, висунувши вперед зморшкувате, голене підборіддя. Зараз він закричить, затупоче ногами, можливо, навіть засвистить городского. Поліцейський свищик тепер, після колишньої пригоди з Кульчицьким, Мопс завжди носив при собі.

Але Мірель мужньо зробила ще один крок просто до нього. Вона схилила голову набік і невинно посміхнулася Мопсові спід капелюша. Яке нахабство! Мопс зараз же скличе сюди всю міську поліцію. Але Мірель зробила третій і останній

крок. Тепер вона була вже зовсім поруч з Мопсом. Її груди навіть злегка торкалися його плеча. Так роблять проститутки, полюючи на своїх клієнтів. Мірель раптом підвела руку і — о, боже! — торкнулася Мопсового обличчя. Двома пальцями вона взяла його просто за підборіддя. За оте зморщене, стариківське, чисто виголене підборіддя.

— Миленький! — ніжно сказала Мірель і потрясла директора гімназії, дійствительного статського совітника, Іродіона Овісіфоровича Лошакевича, за його голе не підборіддя. — Милень - кий...

Ми розтулили роти й завмерли там, за парканом із старих залізничних шпал.

Якусь мить Мопс, очевидно, не міг опанувати себе. Може, він був розгублений. Може, розгніваний. Може, ошелешений. Але раптом він відійшов. Директорський картуз з шкіряним козирком і величезними полями поліз геть на потилицю. Окуляри блиснули востаннє і враз взяли густою парою. Вуси сіпнулися й полізли ген догори, мало не до очей. На щокан виникли глибочезні ями. Підборіддя зникло — воно одвисло вниз. На місці вуст утворилася величезна печера, провалля, безодня. І звідти, з ротової розтулини, несподівано зашипів його чарівний, як гадюче сичання, голосок:

— Не „ми-лень-кий“, — перейняв він Мірелькину руку і хтиво погладив її, — но сим-па-ци-ний...

Скажений, дикий, надзвичайний, неправдоподібний регіт враз вибухнув з усіх боків — зза старих залізничних шпал. З вигуками. З вереском. З вищанням. З підхлипуванням. З свистом. Навряд, щоб так уміли реготати самі люципери на найбільшому святі в пеклі.

Мопс аж підплигнув на місці. Патеричка вивалилася з його рук. Він насунув картуз собі на ніс і мерщій зашкандибав геть, з яскравого світла алейки, скоріше в темну вулицю поруч...

Ми качалися по землі. Ми держалися за животи. Ми колотили один одного по спині. Але даремно — ми неспроможні були спинитись і не реготати...

ГЕРОЇ НАШОЇ ГІМНАЗІЇ

Невдовзі був улаштований вечір „героїв нашої гімназії“. Він мав складатися з чотирьох частин: вступна промова директора, вокально-музикальний відділ, танцювальний антракт і вечір героїв-абітурієнтів з педагогічним персоналом. Нам — не абітурієнтам ще і не героям — замість вечери видавалося по бутерброду, по дві карамельки та по одному медовому прянику на брата.

Наша гімназія за роки війни дала фронтові вже понад сотню воєн, не лічачи, звісно, тих, що позакінчували до початку війни.

Три випуски — чотирнадцятого, п'ятнадцятого й шістнадцятого року — пішли до офіцерських шкіл цілком, за винятком абсолютно хворих. Крім того, чимало покидали гімназію самі з свідоцтвами за сім, шість, п'ять, ба й чотири класи, і подалися в прапорщики або вольноп'юри. Було також і кілька чоловіка малолітніх солдатів-добровольців. Васька Жайворонок, скажімо...

Вечір відбувався в тому самому коридорі, що правив нам поперемінно і за церкву, і за рекреаційну залу, і за клас. Були поставлені лави, а в кутку зроблено підвищення з кафедрою. На кафедрі стояв директор, у перших рядах сиділи герої-абітурієнти, які нагодилися на цей час в нашому місті, — числом чоловіка п'ятнадцять. Далі сиділи вже й усі ми. Мопс був у гаптованому золотом мундирі, в білих рукавичках, і тримав трикутну просто перед собою. На тлі зелених гімнастюрорк і френчів це було особливо кумедно. Промова Мопсова блищала перлами ораторського майстерства. Присвистуючи, пришиплюючи та гугнявлячи, він злітав на верховини патетики, захлинався на нотах восторгу, розбивався в блин на акордах патріотизму, бубнів басом і гучно сякався на агадках печальних і жалібних... „Ми перемагали, перемагаємо і будемо далі перемагати“, „бо ми маємо таке прекрасне, віддане вірне вірі, царю і отечеству, героїчне молоде покоління“. „І наша гімназія виконала свій обов'язок перед отечеством і виконуватиме його так само славно і далі“. — Вісімдесят п'ять офіцерів, п'ятнадцять вольноопределяючихся, четверо малолітніх добровольців! Двадцять п'ять георгіївських кавалерів! Десять кавалерів третьої степені! Троє — другої! І один — слухайте, слухайте — повний, всіх чотирьох степенів — славний георгіївський герой! Гордість директорового серця! Гордість нашої гімназії! Гордість руської армії! Гордість ма-тушки Росії усієї Слава йому і ура!

— Ура! — охоче відповіла зала. В задніх рядах, де сиділи ми, старшокласники, сплеснув короткий, але щирий сміх.

Сміятися було з чого. З першої лави звівся і хвацьки дзвенькнув шпорами бравий стрункий кавалерійський підпоручик. Чотири хрести — два солдатські і два офіцерські — горіли на його грудях, на жовточорних стрічках. Це був Парчевський.

Директор зійшов з кафедри, підбіг до героя, вхопив його руку своїми обома і гаряче потрусив. Він висловлював славному героєві й гордошам вітчизни своє захоплення, свій восторг і свої вітання. Мопс вихилявся, вигинався, робив реверанси і плювався щедро на всі чотири боки. Він складав героєві - поручикові свої жалкування за ті неприємності, яких він зазнав в стінах альма-матері і вину за які педагогічний персонал охоче поділить з героєм - поручиком нарівно. Георгіївські хрести вже знедійснили „вовчий білет“, і Мопс ви-

словив свою тверду віру в те, що другого ж дня по закінченні війни бравий офіцер — „ми, хе-хе, не мозем, конецію, поруція, цто к тому времени он не будет узе полным генералом“ — бравий офіцер зайде „мез вазними державними делами“ сюди, до своєї старої гімназії і — хто ж буде сумніватися, що загартованому самим життям славному героєві зовсім легко буде скласти іспит і на повну матуру...

Парчевський дзвенікнув шпорами, вклонився і сів.

Мопс повернувся на кафедру й докінчив свою промову. Зоставалася ще її траурна, сумна частина. З ста чотирьох вояк, вихованих нашою гімназією, — десятеро полонено або пропали без вісті, сорок зазнало поранень або контузій, п'ятнадцятеро з них zostалися безрукими або безногими інвалідами, а двадцяттеро... двадцяттеро на полі брані... поклали живіт свій на вітвар...

— Гаспода! — схлипнув Мопс, і слива фонтанами полила на всі боки. — Поцьтим вецнюю пам'ять насих героєв...

Ми всі звелися і стали струнко.

— Ве-е-е-чня па-а-а-м'ять...

Двадцяттеро...

— Вее-е-е-чня па-а-а-а-а-м'ять...

Двадцяттеро!

— Ве-е-е-чня па-а-м'ять.

Ми сіли знову. Двадцяттеро! Ну, да. Іваницький, Андрущенко, Полторах, Крептюков, Тюша, Жук, Кацман, Пржемуцький, Миколук, Дзига, Муфель, Жайворонок, Грачівський... Аж ні! Грачівський, ні! Він не в рахунок двацятьох. Він навіть не двадцять перший. Він просто так. Сам по собі. Окремо. За нього ніхто не згадає тут. Його ніхто не вітатиме. Йому ніхто не труситиме руку. Ніхто не перепрошатиме в нього. Ніхто не пропонуватиме йому одержати просто так, „на шару“ матуру за всі вісім класів гімназії. Навіть оцю вічну пам'ять проспівано не йому. Він же поклав живіт свій не на вітвар, а просто на залізничні рейки.

Нам раптом зробилося сумно, і ми вирішили піти з вечора. Хай йому грець! Вокально-музична частина, танцювальний антракт, а вечеряти ж нам не дадуть... Ми почекали, поки скінчив Мопс, і потислися гуртом до виходу.

— Стійте, хлопці! — наздогнав нас хтось.

Це був Парчевський.

— Куди ви?

— Та ну його к монахам! Тебе вечерею годуватимуть, а нам — по бутерброду...

Парчевський зареготав — невже по бутерброду?

Ми спинилися і спід лоба позирали на колишнього нашого однокашника і товариша. Він був нам немов мало знайома людина. За ці три роки нам рідко доводилося його зустрічати — тільки мелькома, як приїздив він на поправки

після поранень. І щоразу він ставав від нас далі і далі. Про що нам забалакати з ним зараз? Згадати минуле? Як його вигнано? Розпитати про фронт? А, ну його! Ми стояли й невручно мовчали. Парчевський теж почував себе ні в сих і ні в тих. Нарешті, заговорив Репетюк:

— Слухайте, поручику, я дивлюся з вас, право... Як це ви так можете: голівкою прикивуєте, ніжками пристукуєте, шпориками придзвонюєте... А три роки тому він вас, сер, шут сволочню лаяв, ногами тупотів... Та я б на вашому місці...

— Епсенбібілі! — розлютувався раптом Кульчицький. — Та й б йому в морду, ангідріт його перекис марганцю!

Парчевський пустив тонкий струмок диму з люлечки, яку курив, і секунду подумав.

— Ось що, хлопці,— по тому сказав він.— Де б нам з вами зараз добренько буцнути? Мені б треба сьогодні десь пропити тисячу...

— До пана Сапежка! — скрикнув Кульчицький.

— Можна б до сестер...— зашарівся Воропаєв.

Легеньке пожвавлення прошаруділо поміж нас. Ми придивилися до Парчевського. Ні, він не такий вже й чужий. Щось старе, близьке й товариське світиться ще спід цього френча, зза погонів і між чотирьох георгіїв...

— А вечеря ж як? — поцікавився Теменко. — Там же Мопс може тост сказати і цілуватися до тебе лізгиме. Бігме!

— Хай він, знаєте що? — Парчевський вилаявся. — Так до
нна Сапежка чи до сестер? Тільки, щоб нагазуватися кру-
гом шістнадцять!

— Хлопці!—згадав раптом Воропаєв.—Та ж сьогодні у георгіївських кавалерів бал! Всіх же гімназисток забрали! Гора — головний розпорядчик! Газу, значить, буде Волга!

— А десь і очочко притулиться! Лафа! — Кульчицький
задоволено потер руки. — Епсенб білі!

— Що ж,—розсудив Парчевський.—Пропозиція слухна.
У георгіївців не п'яних б'ють. Ходім до нас!

Він був компанійський хлопець.

На сходах нас наздогнав Вахмістр.

— Господин Парчевский, господин Парчевский! Куда же вы! Сейчас будет ужин с педагогическим персоналом!

Парчевський спинився на передостанній приступці сходів. Він натягав на ліву руку сіру замшеву рукавичку. Скося,

через плече, через свій золотий підпоручицький погон, він кинув оком на Вахмістра. Що йому був Вахмістр? Йому самому зробилося смішно. Він навіть пирхнув, але зараз же стримався:

— Пра-а-астите, га-а-а-спадин инспектор,— пшютовським гвардійським тоном, з легким грусуванням «р», сказав він.— И па-а-апрасите за меня пра-а-а-ашения у ваших коллег. Но меня ждут мои друзья...

З холодним уклоном в бік Вахмістра Парчевський зробив широкий жест в наш бік.

Ми вивалилися за двері, як яблука з перекинутого кошика. Оце врзав, так врзав! Ой-го-го-го-го! Оце так ужарив! Ні, він таки хлопець свій. Дарма, що герой, кавалер і гордість отчества. Герой і гордість — то для інших, а для нас він тільки Парчевський Вацек.

Регочучи й обмінюючися дотепами, ми попростували до залізничної аудиторії, де був сьогодні черговий військовий бал.

Черговий військовий бал! Щодня десь в місті були військові бали. Бали — це була гаряча і непоборна пошесть у прифронтовій зоні. Куди більша за інфлюенцу, куди страшніша за тиф! Світ поділився тоді на дві частини. Половина людей сиділа в окопах — стріляла, відморожувала собі ноги, задихалася від отруйних газів, бігала в атаку, годувала своїм трупом шурів. Друга половина в цей час забризкувала духами волосся і, притоптуючи закаблуками, дзвенькаючи шпорами, скажено вихрилася в нескінченних турах вальсів, паде-спанів, тустепів і танго. І чудно: коли якомусь прапорщику кові на день, на одну тільки ніч щастило видертися з окопів, спід обстрілу, з газових заслон, з зубів шурів, — він біг на-самперед до перукарні, голився, стригся, виливав на завошлі голову флакон духів і кидався хутчій до найближчої танцювальної зали — робити па, кружляти тури, бігати в котильйонах... І, вертаючись ранком до окопів, він згадував цей бал до самої своєї смерті. Він хвалився між товаришів, як і йому все ж таки пощастило хоч один день пожити справжнім життям... Справжнім життям!

Що ж, порівняно з окопами, військовий бал і справді був подібний до життя...

Залізнична аудиторія знаходилася на території залізниці, поміж колій. Нам довелося пробиратися до неї між довгих ешелонів і паровозів під парами. Військова рампа і вантажна станція давно вже не справлялися сами з військовими ешелонами і вантажами. Маршеві батальйони відправляли тепер просто від пасажирської. Сюди прибувала й частина санітарних поїздів, центрально-російських маршрутів. В Карпатах зараз точилися завзяті бої. Кожний день коштував десятків тисяч людських життів і мільйонів грошей. Біля пасажирського перону стояли два ешелони з донськими козаками. Вишала гармонь, підбумкував бубен і харкали коні. По другий бік вокзалу на довгих пультманівських платформах розташувався своїм вогневим хазяйством артилерійський дивізіон. Дванадцятидюймові гармати, ящики з снарядами, прожектори без брезентів стояли там — просто мрячного, дощовитого осіннього неба. Людські фігурки в тоненьких шинельках кулилися між ними. Довжелезні валки земгородів вистроїлися

ілія закордонного павільйона станції. Від них відгонило додоформом, карболкою і креозотом. Двері хрюскали раз-у-раз і уривки стогонів, схлипувань і проклять вилинали звідти і раз-у-раз танули тут, у вогкому повітрі листопадової ночі.

Перед дверима аудиторії стояв величезний натовп солдатів. Тут були і донці з вошивими чубами, і артилеристи в блаженських літніх шинельках, і санітари з земгородських ваток, і якісь піхотинці з маршевих батальйонів. Ці були просто в ватяних піджаках, ватяних папах і в портках на босу ногу. Шинелей і чобіт на всіх давно не вистачало. Втім, можливо, де-які вони і були, але чи ж варто було одягати їх на це гарматне м'ясо, якому все одно завтра розриватися на шматки під німецьким вогнем? Для чого марно переводити шинелі й чобітки? Гинути можна і в портках на босу ногу.

Солдати стояли похмурі й злі. Вони збіглися сюди, до аудиторії, на яскраве світло її ліхтарів, на привабні звуки танців, що бреніли за високими засклятими дверима. Але їх до танцзали не пускали. Бал був офіцерський. Заходити нижнім чином суворо заборонялося. Похмуро й неохоче розступився натовп перед Парчевським і нашою юрбою. Передні виструнчилися й відкозирили погоням і георгіям Васька. Ми пройшли за ним, одвертаючись і ховаючи очі. За ці два роки ми ще не привчилися перемагати почуття сорому перед цими людьми, що їхали умирати на фронт, стояли тут під дощем і їх не пускали навіть туди, в середину — вшкварити останнього, передсмертного, гопака...

Бал був у самому розпалі. Гримів комендантський оркестр. Той самий, що виряджав на позиції маршистів. Батальйоном, він від'їздили на фронт після дев'ятої вечора, тепер доводилося рушати навіть без прощального марша і „боже, царя грати“. Оркестр шкварив тустепи. Півсотні пар звивалися, кружляли і метлялися посередині. Від георгіївських хрестів мерехтіло в очах. Ми рушили насамперед до буфету. Бал був уже напідпитку. Треба було негайно ж його наздоганяти.

— Буфетчик! — гукнув Парчевський.

— Чого zvolите, ваш-скородь?

— По склянці коньяку кожному з нас!

— Єсть, ваш-скородь!

І запам'ятайте, будь ласка! Ви бачите цих гімназистів, що ні мною?

— Так точно, ваш-скородь!

— Протягом усього балу кожний з них має право прийти сюди, до буфету, і пити та їсти все, що йому забажається! Ви запам'ятали кожного з обличчя?

— Буде спольнено, ваш-скородь! Не звольте беспокоїться, ваш-скородь!

Парчевський вийняв з гаманця і шпурнув на шинквас кілька асигнацій по сто карбованців. Якраз стільки, скільки

виробляв за рік на своїх лекціях Шая Піркес. Вдвоє більше, як діставав Туровський річно від свого батька, поштаря. В п'ять разів більше, ніж давало річного прибутку все гошподарство Потапчука в селі Носківцях. На позиціях офіцерів нікуди дівати гроші. Він живе економно. Зате в тилу. Та й крім того,— дурний той офіцер, що не мав на позиції побічних прибутків. Фураж, ротні ресурси, відбиті німецькі каси, нарешті, покинуті обивательські будинки... Не пропадати ж усім тим годинникам, сервізам, срібним ложкам, та простим піджакам і пальтам?

Коньяк вдарив у кров, і зразу зробилося тепло й затишно. В голові попливли ніжні вальси, пристрасні танго, запоміряні рочливі тустепи. Втім, вони були і довкола. Вищав корнет, а-пістон, підвивала флейта, чвакали тарілки, бухкав барабан, захлинався гобой, гавкали тромбони, волторна виводила дику і самотньо. В обіймах прапорщиків, хорунжих і земгусарів пропливали закохані жіночі лиця. Ах, їм так хотілося ласки, поцілунків і мужчин. Мужчини на світі попрпадали! Вдома їх не було. Їх можна було дістати тільки тут, на балу, та й те на дуже короткий час...

Диригували балом кавалерійський корнет і Збігнев Казімірович Заремба. Збігнев Казімірович був тепер не у фракці. Йому дуже личили новий мундир, сине галіфе і срібні шпори. О, срібні шпори для мазура—це найперша річ! Збігнев Казімірович працював в інтендантстві. Третім диригентом був зразу ж призначений Вітька Воропаєв. Він був широко відомий як найкращий танцюрист від Гнівані до Деражні і від Копайгорода до Вапнярки.

Бронька негайно ж пішов шукати Гору з компанією. Він знайшов їх за кулісами театральної зали. Чоловік двадцяти прапорщиків, земгусарів, інтендантів і князів із дикої дивізії розташувалися в бутафорських фотелях стилу ампір. Посередині стояв рояль. На його чорній лискучій кришці Гора держав банк. Бронька на око визначив, що в банку не менше як п'ятсот карбованців. Звір на бал зайшов крупний. Інтенданти, дикі князі! З небувалим тремтінням Бронька попросив собі карту. Земгусари й інтенданти скептично й недружелюбно оглянули його гімназичний мундир. Але Броньці на це було наплювать.

В кутку біля оркестра сиділа Катря Крос. Вона була сумна. Шаї не було, а вона б так хотіла його побачити... І Сербинові, і Туровському кров вдарила в обличчя. От вже не сподівалися! Туровський уклонився. Сербин не то вклонився, не то ні. Адже вони офіційно навіть і не знайомі. Катря спалахнула. Вона кивнула, затулилася віялком і одвернулася... Сербин! Ах, Сербин! Милий...

— Слухай!—запропонував раптом Сербин.— Ходім вип'ємо ще.

Туровський погодився. Він зробився такий же похмурий, як і його друг. Катря затулилася віялком і одвернулася. Ну, звичайно, вона не схотіла відповісти на його уклін. Вона ж любить Сербина.

По дорозі Сербин заскочив до убиральні. Він примочив і пригладив волосся на висках. Глянув до дзеркала—ні, все гаразд! Але вона одвернулася! Що ж, він їй, очевидно, просто противний. Вона ж любить Туровського... Туровський признався тоді сам... Ну й нехай! Сербин став перед дзеркалом, трагічно нахмуривши брови. Ну, звичайно! Ще б пак! Хто ж полюбить таку пику! Волосся чорне, ніс немов дзьоб, щоки завалилися всередину рота. Привид з того світу! Тьху! Звичайно, Туровський такий рожевий, пухкенький, великі блакитні очі. Такі завжди до серця дівчатам!.. Сербин починав ненавидіти свого друга. Свого кращого друга! Він зрозумів це і трохи засоромився. Він сам собі став бридкий. З огидою він ще раз глянув у дзеркало. Там, за дверима, в залі гриміли бубни модної ойри. Мимоволі руки взялися в боки і викинулася наперед ліва нога. А-тра-та-та-та! Тай-тай-та! Ламцадрица-ойра! Ойра! Ламцадрица! Ойра! Ой-ра! Сербин пройшовся перед трюмо туром жвавої ойри. Чорт либирай, як чудово виходило! Так що ж? Так чого ж? Якого чорта? Чому не йдеш туди, не запрошуєш Катрі? Не ведеш її в танок, пристрасний і палкий? Чого? Телепень, вахлак і бевзь?! Чого, матері твоєї чорт?! Сербин навіть вдарив себе по щоці. У, сукин син! Такий здоровий, дітей пора родити, а... соромиться до дівчини підійти...

— Ти що?—Туровський турбувався за друга й повернувся до убиральні.—Тобі недобре?

— Ну, що ти? Просто так! Ходім, газоньом! Ламцадрица-ойра! ойра!

Друзі повернулися до буфету. В компанії кількох прапорщиків там пив коньяк Кашин. Він був уже п'яний. Ні Бронька, ні Воропаєв не дали йому десяти карбованців. Він не міг спробувати щастя. А сьогодні, сьогодні йому неодмінно б пощастило. Така вже в нього прикмета є. Він навіть пробував вже взяти десятку в буфетчика. З тих п'ятсот, що віддав Парчевський. Але буфетчик не дав. Такого приказу йому не було. І де запропав цей самий Парчевський? Він би дав двадцять п'ять. Що йому? Для товариша він зробить все. Не те, що Бронька і Вітька. Сволочі! Скнари! Гімназисти!.. Кашин ненавидів гімназистів. Він любив прапорщиків.

— Мишенько! Дай я тебе поцілую!—Він поліз цілуватися до одного з сусідів, похмурого, неврастенічного прапорщика.—Люблю офіцерів! Дай поцілуємося. Все одно, і нам цього року на фронт... Все одно погибать... Поцілуй мене, Мишенько!

Він був правий. Ще рік—і, напнувши прапорщицькі по-

гони, поїдемо на фронт і ми. Війні все одно кінця-краю не було видно. Сто чотири солдати дала наша гімназія. Вони дасть ще сто чотири. І всі покладемо свій живіт на вітар. Як ті двадцятєро.

Прапорщик слухняно поцілував Кашина і раптом заплакав. Вчинився шарварок. Всі кинулися його втішати.

— Мишко! Мишенько! Що тобі? Що з тобою?..

— Труп... холодно... смерть...

Ламцадрица, ой-ра! Ой-ра!

Мишенька плакав і по-дитячому прихлипував. Правда, він і був ще дитина. Йому ще не сповнилося навіть дев'ятнадцяти років.

Сербин з Туровським взялися за коньяк. Прапорщикова сльози розчулили, зворушили їх. Вони любили один одного. Вони ж друзі. Що може бути краще від друга? Нічого! Друг над усе! Після третьої чарки вони теж почали цілуватися.

— Матюжко, друг!

— Христе, друг мій єдиний...

Ламцадрица, ой-ра! Ой-ра!

Треба було тут же зробити для друга щось велике, величезне. Пожертвувати собою. Наложити життям. Віддати йому все. В крайньому разі зробити якесь признание. Однаково, скоро всьому край! Війна! Кінець життю! Кінець самому світові!

— Хрисанфе! Я падлюка!..

— Це я падлюка, Матвію!..

Ламцадрица, ой-ра! Ой-ра!

Вони пили по шостій.

— Ти розумієш... я тобі скажу...

— Ні, не кажи... Не треба...

— Ні, я скажу!.. Я падлюка, а ти...

Сербин хотів затулити йому рота. Але Туровський вдерся.

— Я падлюка!.. Я люблю її... Але вона — твоя! Вона прекрасна! Я відступаюся!.. Я піду! Коли хочеш, я завтра застрелюся...

Туровський впав на коліна. Склянка і шість чарок коньяку вирували в ньому. Йому хотілось бити земні поклони і молитися. Прапорщики реготали. Кашин стукав пляшкою об стіл і лаяв гімназистів. Сербин лежав у Туровського на грудях. Вони заливали один одного слізьми. Вони ридали. Вони благали один одного. Вони хотіли цілувати один одного руки. Мишенька зверху поливав їхні голови своїми слізьми. Він обіймав їх обох...

Ламцадрица, ой-ра! Ой-ра!

— Там холодно... шури... і носи у них в крові... В людській крові, розумієте? Моєму братові вони... з'їли ногу...

Вони подумали, що він труп... А він тільки дуже втомився і спав... розумієте?..

Репетюк з Теменком випадково потрапили в кімнату бібліотеки. Вони зразу ж пожалкували. Вийти з бібліотеки вже змоги не було. Високий, худий, розпатланий прапорщик стояв по той бік дверей з револьвером у руках і нікого назад не випускав. Очі його горіли навіженим вогнем. Схоже було, що він збожеволів...

Втім, покищо він був ще при своєму розумі. Просто, він нюхнув марафету трохи проти норми. За годину - дві він заспокоїться і зморений засне.

Тим часом він збирав до бібліотеки всіх, що були на балу цивільних, не військових, а також і земгусарів. Він вистроював усіх попід шафами з книжками. Туди ж пхнув він і Теменка з Репетюком. Він оголосив, що зараз буде всіх по черзі розстрілювати.

— Сволочі! — репетував він, розмахуючи браунінгом.

— Падлюки! В тилу окопалися! А ми за вас кров проливаемо? Німцям продаєте нас? Співайте боже царя храни!

Земгусари, кілька залізничників, телеграфіст Пуп, Теменко і Репетюком мовчали. Було тоскно. А що, коли справді, почне стріляти? Нанюханому — що?

Прапорщик скинув браунінг:

— Ну?.. Раз... два...

Всі заспівали враз, але невлад і невголос.

— Неправильно!.. Брешете!.. Одставить!

Ламцадрица, ой - ра! Ой - ра!

Сербин з Туровським знову вибралися до зали. Вони випили вже по склянці і по дванадцять чарок. В величезній залі їх кидало від стінки до стінки. Їм ледве щастило підтримувати одне одного.

В залі було зовсім порожньо. Крізь п'яний дим ледве просвічували вогники електричних канделябрів. Попід стінами в залі щільно сиділи тоскні й сумні фігури жінок. Вони сиділи одна коло одної і ждали кавалерів. Так Пенелопа ждала свого Одісея. Оркестр гримів, але уші його не чули. В голові гуло й гриміло куди дужче. Танцювали якісь три чи чотири пари. Воропаєв, Збігнев Казімірович і ще якийсь миршавий земгусарик. Вони втрюх намагалися збити куряву за всіх. Більше кавалерів у залі не було. Дами сиділи сумні і тоскні. Навіть тут не було вже мужчин. От були і нема — зникли. Вони п'яні. Вони пішли блювати до убиральні. Ах, як самітно жінчині на світі під час війни. Мужчини такі противні. Вони або вмирають в окопах, або блюють в убиральні.

Сербин і Туровський простували через залу в куток, де сиділа Катря. Але це було зовсім не так просто. Разів п'ять вони впали. Коньяк бавився ними, немов човнами шторм.

Вони упали вшосте і звалили з ніг Збігнева Казіміровича і його дамою. Але от, нарешті, і вона. Ага — ламцадрица, ой-ра, ой-ра! Здрасте, наше вам!..

Катря забилася в куток. Господи, що таке? Що трапилося? Вона сиділа собі. Танцювати не кликав ніхто. Вона виглядала Піркеса. Він же досі так і не приніс їй книжок!.. Яка ж вона дурна! Розговорилася перед ним! А тепер він, мабуть, глузує! Що вона — маленька і дурненька... Як він тоді все намагався покинути її і піти. А вона нав'язувалась!.. Ах! Якби оце не стільки людей довкола, — їй-богу, заплакала б... Аж і Сербин... Сербин! Господи! Який же гарний! Стрункий, чорнявий, ніс орлиний. І чого він такий соромливий? А може — гордий? А може — просто зневажає її? Вона ж така негарна... Оті прокляті прищики... І раптом, він! Невже п'яний? Господи, Христя! Христечко!

Сербин випростався і тупнув ногою.

— Ви!.. — гукнув він. — Ламцадрица — ой-ра! Ой-ра! Ви! — поправився він ще раз, бо п'яні вуха не чули і здавалося, що він сказав зовсім пошепки. — Ви дура! Чого ви так дивитесь на мене?!

Більше він нічого не сказав. Сльози потекли у нього з очей. Він осліп, занімів і задихнувся. Туровський плакав у нього на плечі. Геть! Геть! Швидше геть звідси!

Вони пропливли до буфету. Шторм дужчав і дужчав. Мишенська все плакав, все скиглив про холодно і про щурів.

— Шампанського! — зарепетував Сербин. — Ой-ра! Ой-ра!

Репетюкові й Теменкові, нарешті, пощастило видертися. Вони проспівали „боже царя“, „спаси господи“, „слався, слався“. Прапорщик розмахував револьвером і майже щохвилини запихав собі до носа нову порцію білого порошку. Так могло тягтися до ранку. На щастя, до бібліотеки заглянув Парчевський. Він зрозумів, у чому справа, ще на порозі. Він бахнув прапорщикові в ухо, і той простелився на підлозі.

Потім прапорщика тягли до вихідних дверей. Земгусари штурхали його чобітьми. Парчевський зірвав йому георгія з грудей. Хтось розбив йому ніс. Прапорщик бив себе в груди і ревів, як недорізаний, ревів страшним голосом, навіжено і без сліз:

— Мене?.. В морду?.. Прапорщика лейб-гвардії Кемсгольмського полка?.. Пристреліть мене, або я вас уб'ю!.. Уб'ю!.. Розстріляю!.. Шпиги! Німецькі запроданці! Мясоедови! Сухомятні!.. Продали Росію! На Распутіна проміняли! Жиди! Сепаратисти! Бий!

Його й били.

На гамір і шарварок зза лаштунків вискочив Кульчицький. Проте, це він тільки так удав, що вискочив на гамір і шарварок. Насправді ж він уже давно шукав способу вислизнути

в картярської кімнати. Він виграв. Він виграв може з півтисяті. І він не хотів програвати. Йому це було не вигідно. Краще швидше піти. Спасибі цьому занюханому ідіотові, він під пристойним приводом т ки вислизнув...

В залі було порожньо. Оркестр гримів. Ой - ра! Ой - ра! Танцювало пар п'ять. В кутку, біля оркестру сиділа Катря Крос. Обличчя в неї було таке печальне, печальне — аж Кульчицькому зробилося жаль її. Засумувала дівчинка. Бідна. В кишені у Броньки лежало півтисяті — стільки заробляє уроками Шая за рік — і настрої у Броньки через те був прекрасний. Дарма, що досі він не випив і малесенької чарочки. Бідна дівчинка! Сумує. Треба її розважити. Броньці дуже хотілося зробити комусь щось приємне. Та і, між нами кажучи, коли придивитися добре, то Катря й справді, їй - право, була зовсім не погана. Тоненька, струнка, але дивіться! Та ж вона красуня, їй - право! Це вам не Сонька чи Маруська з салону пана Сапежка...

Кульчицький підійшов і розшаркався. Ойра скінчилась, і попливли ніжні, трохи тужні, але такі спокійні такти вальсу. — Дозвольте вас, Катрусю, на один тур?

Господи! Перший не п'яний! І як ласкаво говорить. Катрусю! Це не те, що той... дурак... дурую обізвав... І за що! Бридкий, гідкий! Ну й хай! Ніколи, ніколи, не згадаю навіть. Візьму і забуду! А з Кульчицьким буду танцювати. На злість! Хай бачить! Нехай!

Катря поклати Кульчицькому руку на плече, і вони закружляли в нижних, млосних па вальсу...

Макара, Зілова і Піркеса на балу не було.

Макар взагалі не прийшов, навіть на вечір героїв-гімназистів. Десь, певне, він прикурнув над якоюсь книжкою. Зілов на вечері був, але просто звідти рушив додому. На бал він відмовився йти. Він сказав, що матері погано, і йому треба бути вдома. Піркес на бал прийшов з усіма. Але, випивши першу склянку коньяку, він зразу засумував. Це з Піркесом бувало завжди. Досить було випити трохи спиртного, і він зразу ж вдавався в журбу. Він зненавиджував усе, весь світ, і його починало тягти до скрипки. Тут він побачив Катрю. Чорт побери! Та він же обіцяв їй принести сьогодні книжки! Забув! Скандал! Тікай, поки тебе не помітили! Він миттю одягся і вислизнув на двір. Мерщій він поспішив додому. Скрипку! Мелодії сами звучали в Шаній душі. Такі тужливі, тягучі й безкінечні... Скрипку! Скрипку! Скрипку!

Десь серед ночі — було вже по першій годині — Макар раптом виповз на двір. Власне, він не виповз, а скоріше вибіг. Він навіть забув загасити в своїй кімнаті світло. Він забув замкнути двері на ключ. Вони так і залишилися розчинені. Вітер стукав ними, стукав — поки не вийшов Макарів

батько, старий інвалід-машиніст, і, кленучи невдачних дітей, наложив клямку.

Макар вибіг на колію. Він ішов хутко й розмахував руками. Він балакав сам до себе. Очі його ширилися й прозорішали. Він був блідий. Він був страшенно схвилюваний.

Він проминав ешелони, санітарні валки, вантажні поїзди. Він плигав просто з шпали на шпалу. Назустріч йому між колій залізниці нескінченним ключем посувалася якась піша частина в похідному порядку. Гвинтівки були на ремені, шинелі підтикані, докучливо бряжчали бляшані казанки. Солдати харкали, перекидалися словами, матюкалися. Макар їх не побачив і не почув. Він пісся все далі, все вперед.

Коло будівлі аудиторії він на мить спинився. Що це? Мабуть, бал. Там люди. Можна зайти й розповісти. Макар вже простяг руку до ручки. Хрипи ой-ри рвалися йому назустріч. Але зразу він відсмикнув руку. На бал? Ні! Тільки не на бал. І він побіг далі.

Аж у місті в нього вперше виникла думка: а куди ж він іде? Куди? І для чого?.. Не йти Макар не міг. Він мусів іти. Для чого—цього він не відав. І куди—він не відав також... Хоча що ж,—можна зайти хоч би й до Шаї. Він же оце за рогом і живе. Вірно! Макар зрадів. Та ж саме до Шаї йому й треба було!

Дарма, що було вже пізно, Шая не спав—крізь щілини дверей сотилося світло. Втім, Макар і не знав, пізно зараз чи рано. Він над цим просто не думав. Він шарпнув Шаїні двері. Вони були зачинені. Тоді він постукав.

Двері тихо відчинились і звідти показалася Шаїна голова. Макар не ждав уже, поки Шая покажеться весь.

— Шаїчка!—кинувся він.—Ти розумієш, Шаїчка...

Але Шая раптом спинив його. Він вийшов до коридору і обережно причинив за собою двері.

— Тихо, Макаре! Слухай, Макаре, будь другом... Розумієш? Ти завтра до мене зайдеш? Гаразд... Га-га-га... Розумієш...

— Але чому?!—обурився раптом Макар.—Я мушу тобі розповісти! Я зараз прочитав...

— Ти це мені завтра розповіси.—Шая взяв його за руку і відвів набік, далі від дверей.—Розумієш, тобі я це можу сказати... Га-га... У мене ночує... Один студент... Розумієш, він втік. Він нелегальний. Розумієш? Він не хоче, щоб його будьхто бачив. Це товариш брата... Герш дав йому мою адресу... Я тобі завтра розповім. Тобі це я можу розповісти... Він втік від арешту. Соціал-демократ. Ти чув?.. Ну, так я тебе прошу...

Макар вийшов. Ніч була темна. Ліхтарі в місті не горіли. Щоночі бродять по небу німецькі аероплани. Соціал-демократ. Ну, звичайно, Макар розуміє, що він не хоче, щоб його

бачили. Алеж йому, Макарові, так хотілося б подивитися на соціал-демократа. Який збіг обставин! Алеж кому розповісти? Соціал-демократа Макар досі не бачив ніколи.

За рогом, Макар знав, мешкав Зілов. Макар перебіг вулицю й рипнув фірткою. У Зілова теж світилося. Макар підбіг до вікна й дрібно постукотів у лутку. Світло в кімнаті мигнуло. Чути було, як гримнув відсунутий стілець. Хтось пройшов повз вікно. Потім хляснула клямка дверей.

— Хто там?—спитав голос Зілова.

— Це я, Ваню...

— Ах, це ти, Макаре?—клямка впала.—Тільки, будь ласка, тихо, у мене зовсім хвора мати. Вона щойно заснула...
— Я тихо, тихо, я зовсім тихо...

Зіп'явшись навшпиньки, притиснувши руки до грудей і навіть розкривши рота, Макар тихо пробрався за Зіловим через кухоньку. В кухоньці за переділкою спала хвора мати Зілова. Вони ввійшли в кімнату. Ліжко було застелене і зм'яте. Лампа стояла на стільці біля ліжка. Коло неї розгорнута книжка. Зілов лежав у ліжку й читав.

Макар сів на другий стілець. Він не скинув кашкета, не розстібнув шинелі, не з'яв навіть калосі. Очі його розширилися, руки він притискав до грудей.

— Ваню,—прошепотів він.—Слухай, Ваню...

— Що трапилося, Макаре?

— Взагалі, Ваню... я щойно прочитав... я щойно прочитав... Ти розумієш...—Макар задихався. Він надто шпарко біг. А може, те, що він прочитав, було надто значне.

Зілов криво всміхнувся. Звичайно, на його місці всміхнувся б кожний. Що ж Макарові й робити, як не читати? Знову, мабуть, якийсь гуманіст нових віків.

— Я прочитав... я прочитав... я не можу тобі розповісти... Це, розумієш... Я тільки тепер... Ах, який же я був дурний! Я й не знав... Тільки тепер я розумію...

— Що ж ти прочитав?

Але Макар не відповів. Його прозорі очі раптом набули осмислення. Вони щось побачили й прикипіли до цього. Макарів погляд непорушно спинився на книзі, що лежала біля ліжка коло лампи. За поглядом він і ввесь потягся туди.

Він ухопив книжку й підніс її близько до своїх короткозорих очей:

— І ти... І в тебе... А... а... звідки ти взяв?..—Він був ошелешений.

— А ти?

— Я... розумієш... я не знаю... я не помітив... мабуть, десь випадково...

— Між своїх книжок?

— Так, так...

Зілов засміявся.

— Ну, добре. Це я тобі підкинув.

— Ти?!

— Я. Ми вирішили спробувати наших хлопців. Почали з тебе. Я бачу, ми, здається, не промахнулися...

— Ти? Ти? А звідки ти?

Зілов нахмутив брови і зробив заперечний знак:

— Це я тобі покищо не скажу. Потім. Значить, хороша книжка?

— Тобто, ти розумієш... взагалі... нічого подібного, взагалі, нема... Це цілий світ... Ти розумієш...

Зілов посміхався. Він був задоволений. Козубенко дістав доручення організації розвідати настрої поміж гімназистів старших класів. Можливо, були такі, яких можна було повернути до організації. Через Зілова він вирішив прозондувати кількох. Насамперед Макара. Це нічого, що він зачитаний, книжник. Це навіть добре...

Зілов скрутив цигарку й простяг Макарові порттабак.

— На, скрути...

Макар неухважно взяв тютюн і почав крутити цигарку. Руки його тремтіли, тютюн сипався, очі розширялися. Він був блідий. Стося книжок перечитав Макар за своє сімнадцятилітнє життя, але такої книжки він ще не читав...

Така собі брошурка на сірому папері, сто сторінок тісного шрифту. От точнісінько така, як ото лежала коло лампи біля ліжка. Ну й брошурка! Яка брошурка! Вона перевернула все! Чисто все! Вона перевернула в Макаровій голові все прочитане раніш. Вона перевернула й самого Макара догори головою. Ну й книжка! З здивуванням, з радістю, з жахом дивився своїми прозорими, широкими очима Макар на брошурку „Коммунистический манифест“...

„Призрак бродить по Европе, призрак коммунизма...“

Макар навіть здалеку міг розібрати цей перший рядок...

НЕ ТРЕБА СОНЦЯ!

День був несподіваний для листопада.

Зрання ще трохи мрячило — ніч була дощовита і вітрова — але вже на дев'яту хмарна запона розкололася. Крізь розколину світилася ясна-ясна, немов чисто вимита, ледь-ледь злиняла блакить. Розколина довшала й ширшала. Блакить густішала й темнішала. Вона стала зовсім синя. І враз на неї не стало змоги глядіти. Вона заіскрилася, спалахнула, запалала. То вийшло й сонце в розколину межі хмар.

Сербин прокинувся пізно. Очі важко було розплющити, у висках нило, в потилицю щось гупало від кожного необережного повороту. А як гидко в роті і на зубах! Коньяк, шампанське, чиста горілка, лікери і знову коньяк. Господи,

ике свинство! І як це людина може влити в себе таку кількість всієї цієї мерзоти?!

Сербин знову замружився. Якраз проти очей було вікно і на нього було боляче дивитися. Сонце — несподіваче, але таке ж яскраве і буйне сонце — било звідти просто Сербинові в лице ...

За допомогою сонця процедуру вставання, — дарма що й по п'яній ночі — виконати було легше. Швидше до крапа — швидше холодної води, мила і шorstкий селянський рушник! Сонце таке тепле і ласкаве. Пити більше ніколи не треба. Навіщо? Це ж так противно! Брр!.. Ах, так — Катря Крос! Ну, да. Тоді, звичайно ...

Настрій зразу підупав. Сонячні промені були зовсім вже не такі й ласкаві. Звичайні, холодні, безрадісні промені осіннього сонця. Сербин домився тихо й безрадісно. Катря його не любила. І жодної надії. Тепер це вже був факт. Сам Туровський признався, що він любить ... і ...

Ах, Катре! Ви розбили серце Сербина. Дивіться — він навіть напився з горя, дарма, що горілка йому відворотна й бридка. Для чого ви це зробили — холодна, неприступна дівчино?! Цей юнак буде тепер так мучитися і так страждати! Чи відомі вам — холодна, неприступна дівчино — муки нерозділеного, незадоволеного кохання? Та ще — в шістнадцять років! Чи плакали ви безсонними ночами в жарку подушку, Катре? Чи, може, ви просто досвідчена, жорстока кокетка? Ах, Катре, Катре — вам же тільки сімнадцять років!

Сербин домився і тихо вийшов до сусідньої кімнати. Як удорова! Там було порожньо. Матері вже не було. Вона пішла на роботу, до своєї бібліотеки. Це чудесно! Настрій трохи покращав. Вона завжди в таких випадках плаче. Ах, господи! Відна мама! В неї ж таке хворе й нервове серце. Ніколи, ніколи! Ще досі болить голова. А головне — сором. І щось гризе, муляє, допікає. На сумлінні щось є. Чи він вчора чогось там не наробив? Треба буде зараз же заскочити розпитатися до Кульчицького, — він же мешкає поруч, зразу за ... за ... ну, да — поруч, зразу за Катрею Крос. Крос! Катрею! Катрею! Крос! І чорт з нею! Можна навіть язика показати. Кульчицький мусить знати. Він був тверезий, він же грав у карти — він пам'ятає все.

Сербин взяв кашкет і вийшов на двір. Ах, яка чудова година! Без пальта, а майже жарко. Йї-право, пече! Літо! А прозорість! На небі ні хмаринки. Фу, чорт! Хай там що — а жити все ж таки хороше! Вона ще довідається, вона ще пожаліє! От через рік піде Сербин на фронт, потім повернеться героєм. Як Парчевський! Поручик і чотири георгії. П'ятсот карбованців буфетчикові за один вечір. За горілку і коньяк. Фу, гидота! Ні, він повернеться таким героєм, що через його геройство, скажемо, закінчиться війна. Він, пере-

може, він винайде такий спосіб, він скаже всім їм таке слово — таке слово, що примирить всіх! Хай тоді вона пожалкує! Він буде найвідоміша в місті людина. Ха — в місті! В цілому світі!.. Хай позаздрить тоді... Він проїздитиме тоді поїздом, вона прибіжить, звичайно, на вокзал — хоч би подивитися на нього.

Вона стане в кутку і заплаче. Їй буде так гірко. Вони зрозуміє тоді, як помилялася вона, яка була неправда... А тут всі вітають його, обіймають, цілують. Навіть незнайомі, і ті б'ються за те, щоб потиснути йому руку. Як американському президентові в день його народження. А вона стоятиме в кутку й гірко плакатиме... І от він тоді відштовхне всіх геть, люди розступляться перед ним, і він просто пройде до неї. Вони перелякано дивитиметься на нього. Що він хоче робити? Горло Сербина переймає спазм — він був зворушений, він передчував свою безмірну великодушність і благородство. Він же підійде просто до неї. Він візьме її за руку. Рука тремтітиме і буде мокра від сліз — Катря забула хустинку вдома і обтирала сльози просто долонею. Він візьме її за руку і скаже їй... Що він їй скаже?.. Він скаже: „Витріть сльози, не плачте...“ Ах, ні! Він скаже коротко, просто і зрозуміло. Отак гляне на неї і скаже: „Катре, я вас все ж таки люблю...“

Щоб не заплакати, Сербин мусів спинитися і потягти повітря в легені глибоко, глибоко. Він проминув вже паркан машиніста Кроса і стояв вже перед дверима хати старого скарбошукача Кульчицького.

Бронька був дома. Власне, він ще спав. Коли Сербин зайшов до його кімнати, він тільки потягся під ковдрою. Він хрюпнув кістками й помаяв ручкою зза подушки. Бронька повернувся додому ще куди пізніше від Сербина. В нього були свої справи. Епсенбібілі! Він прийшов, коли був вже повний день. Він прийшов усього годин чотири тому.

— Слухай, Бронька... — Сербин присів на край ліжка. Постіль була горяча, розпарена, пітна. — Ти не пам'ятаєш, Бронька, чи я там чого вчора не наробив? Розумієш, таке почуття, немовби щось таке, якась немов неприємність...

Бронька запалив цигарку й хрипло відкашляв. Він, правда, не пив, але ніч була безсонна й трудна. Зате треба признатися — шаслива нічка. П'ятсот чистого виграша! Хоч купи собі власну хату! А що б ви думали — і купить. А то з тим старим скарбошукачем, будь він проклятий, хоч він і батько... Але гроші це не все. Ще є відчуття якогось задоволення, щастя, радості! Ах, да! Чорт забирай! Мало не забув! Правильно! Бронька радісно і грайливо засміявся:

— Ні, нічого такого я не пам'ятаю... Офіцер той, занюханий, тебе не побив? Ні? Тоді нічого не пам'ятаю.

Власне, Бронька нічого такого й не намагався згадати.

Морочити голову. Йому було що згадувати й без того. П'ятсот лежали під подушкою. А крім того — хе-хе-хе!

— Розумієш, Хрисанфе, от була дяді лафа! Уй, епсенбі-білі! Ділишки нащот...

Словом, Бронькину розповідь треба переповісти своїми словами. В мові Кульчицького було надто багато нецензурних слів. Щождо цієї пригоди, яку розповів він щойно Сербинові, — звично ламаючись, хтиво підхихикуючи та солодко шиваючися під паркою, гарячою, пітною ковдрою, — то на цей раз в його розповіді не було й одного друкованого слова.

Цієї ночі, власне, уже під ранок, коли крайнеба посивіло й зблідло, коли хмари зробилися особливо низькі, коли пси вавували по передмістю, обгавкуючи передранішній вітрець, в мікроскопічному машиністівському садочку, між парканами обійстя старого скарбошукача та подвір'я Сербинового хазяїна, в самісінькому кінці, за сараєм, на купі жовтого, прилого осіннього листя, поруч із будою собаки Карачуна, дівчина з синявою під очима і невеличкими прищичками на лобі віддала свою дівочу невинність своєму сусідові, гімназистові сьомого класу, Брониславу Кульчицькому. Епсенбібілі!..

Діло було так. Станцювавши вальс, Бронька остаточно вирішив, що його партнерша справді дівчина на світовий рекорд, і дивно, як це він на неї досі так мало звертав уваги. Він взяв Катрю під руку і провів по залі після танцю. Катря горнулася до Бронькиного плеча. Їй було так гірко й самотно. Їй так ображено. І хто? Людина, через яку вона стільки безсонних ночей проплакала в гарячу подушку. Христе! Милий Христечко! Ні, не милий — гидкий, противний, проклятий! Вона не хоче його знати!.. Бронька поглянула дівчинці руку — вона чогось така печальна? Катря відчула до нього таке тепле почуття — подяку і симпатію. Він такий добрий. І потім якось відчуваєш себе біля нього міцніше. Як біля чоловіка! На його руку можна спертися, йому можна довіритися. Але поставатися на балі вона вже не могла. Вона запропонувала Кульчицькому піти додому. Вони ж якраз сусіди!

Ще допомагаючи їй одягтися, Бронька ніжно погладив їй плече й потис руку. Катря відповіла. Чому не відповісти? Він такий милий і добрий. Коли вони вийшли на двір, листопадовий вітер зустрів їх і зразу ж поліз за горжетку. Брр, який вітер холодний після безсонної ночі! Бронька підсунув їй свої руки. Його руки були теплі. Краще теплі руки, ніж холодний вітер. Коли вони минули колію і зайшли за ріг матеріального складу, Бронька раптом нахилився і поцілував Катрю в ліву щоку. Катря схопилася! Як він сміє! Що за жарти! Хамство!.. Але губи, правда, були в Броньки і теплі, і м'які. Над губою лоскотали молоді вусики. І так якось він впевнено і міцно поцілував. Як чоловік. Катрю так, мабуть, ще ніхто не цілував. Аж залоскотало всередині...

Коли вони проминули депо, Катря вже відповіла на Бронькинй поцілунки. Вони так гріли. Потім вона була така бідна, їй було так жалко себе саму. Її так ображено. І хто? Сербин! Якого вона так любить. Чи пак — любила. Тепер вже ні! Тепер вона нікого не любить і ніколи не буде любити. Нікого й ніколи!..

Між переїздом і вулицею Бронька вже розповів Катрі, як давно він вже помітив її. Вона така красива, показна й розумна. Зразу видно поміж інших дурних гімназисток. Так ще ніхто і ніколи Катрі не говорив. Потім Бронька почав розписувати, яка ж та Катрина краса. Катря слухала, але інколи затикала вуха й відмахувалася руками. „Цитьте! Цитьте!“ їй було так соромно. Виходить, у неї дуже струнка фігура. Чудова — ах, як соромно! — лінія стегон. Ноги — ніжки, та сказав Бронька — стрункі й міцні. А груди — зовсім як у дорослої... На доказ Броньчина рука притисла її праву грудь. Як він сміє! Катря відкинула його руку. Це свинство! Він не сміє!

Втім, коли вони ввійшли до їхнього завулку, Бронька вже розстібнув три верхні гудзики пальта й торкався її грудей вже тільки через тонку тканину зеленої форменки. Це було так соромно! При тому Бронька цілував Катрю прямо в губи.

Потім вони сиділи на їхньому ганку. Була ніч. Ледь сіріло. З даху падали й гучно дзвеніли великі краплі роси. Карачун ластився до ніг. Катря дозволила Броньці торкатися її просто під сорочку. Хай! Сербин такий дурень. Нехай! Катрі до нього нема ніякого діла. Потім посіріло ще, і Бронька запропонував перейти в садочок. Там вони довго шукали затишного місця. Нарешті присіли за будою Карачуна. Там була купа сухого листя. Карачун був з цього незадоволений. Як — чужий підходить до його буди? І сама хазяйка пускає його? Того чужого, що завжди шпурить на Карачуна цурупалками через паркан? Карачун гарчав. Катря зацитькувала Карачуна, цілувала Броньку і злегка відштовхувала його, коли його руки дозволяли собі вже занадто. В середині Катрі страшно шуміло, немовби гримів водопад. В голові било і гахкало.

Потім Катрі зробилося страшно. Ах, як страшно! Вона навіть плакала. Вона просила, вона благала, хотіла втекти. Але Бронька держав міцно. Йому не перший раз. Подержати міцно, а там вона й сама заспокоїться. Про любов Бронька не говорив. Для чого? Щоб потім мати халепу? Обійдеться! Він вже вчений... Катря пручалася, відбивалася, дряпалася. Крім усього іншого було ж так боляче. А ганьба? Страшно подумати! А мама? Господи! Та нізащо! Це ж кінець. Господи - господи! Що ви робите?!!

Вітер шелестів голим віттям яблунь і слив. Холодні краплі роси тихо падали на голі, гарячі ноги дівчини. Відразу вона

аж кидалася після кожної краплі. Потім вона звикла, тільки шкіра ще здригалася сама. Потім і шкіра не здригалася. Шкіра теж звикла. Та й чи до шкіри — коли так страшно, так ганебно, так прекрасно. Краплі падали. Карачун тихо, незадоволено гарчав...

Сербин дивився на Броньку. Знову ламається чортів ламака! Знову брехні і хизи!.. Але серце стислося і в грудях скеміло. Жах липким холодом пройшовся по волоссю, по шії, по спині. Цього не може бути!

— Катря!.. Дівчинко!.. Люба!.. Проклята! Грязна! Бридка!..

— Убити Броньку?

На комоді стояло дзеркало. Велике і важке. Провалити голову зовсім легко. А он ще краще — молоток. Зелені кола пішли Сербинові перед очі. Вони спіралями викручувалися звідкілясь з кутка і лізли просто на Сербина. Одне за одним — як хвилі, як море, як млюсть.

Сербин одів кашкет і вийшов. Кульчицький щось гукав наздогін. Сонце світило яскраво і тепло. Сербин пройшов повз Катрину фіртку, повз особнячок машиніста Кроса, повз широке венеціанське вікно. Там, за вікном, на білому ліжку з блакитними бантиками ще спала Катря. Огида скорчила Сербинові горло, груди, цілого. Він проминув свій дім і пішов просто в садочок. В саму глибину, аж під паркан. Там він став і сперся лобом на темну й зеленувату від цвілі дошку паркана.

Жити не було ніякого сенсу. Ну, ще рік. Ну, ще два. Потім його пошлють на фронт. Потім його уб'ють, як Жайворонка. Кулею в лоб, у груди, в серце. Або одірве ліву руку разом із випеченими ініціалами „К. К.“. І ніхто не знатиме, де лежатимуть його останки. Ніхто не прийде і не заплаче. Бо вона... вона... „К. К.“... Ах, мерзотнику! Падлюка! Сербин неодмінно уб'є його. А потім себе. У нього є дома австрійський карабін. Воропаєв пропонує замінити його на німецький Зауер з додачею двадцяти карбованців. Двадцять карбованців Сербин якраз винен Кульчицькому. Він жбурне йому їх у морду і застрелить його з німецького Зауера.

Сербин зірвався. Очі його палали сухим полум'ям. Він підбіг до паркана і підплигнув. За мить він вже сидів на ньому. Ще за мить він вже сплигнув на той бік. Він упав просто на купу сухого листя, зразу за будою Карачуна. Карачун здивовано визирнув з буди. Він не гавкав. Чого йому гавкати? Цього сусіда він знав. Це ж той, що плигає через паркани, ламає айстри і ставить їх його хазяйці на вікно. Карачун виліз із буди й, лениво помахуючи хвостом, пішов назустріч. Він був все ж таки здивований. Адже тут айстр не було. Айстри в квітнику. А тут тільки буда та купа сухого листя. Карачун на ній інколи спочиває й гріється на сонці. Вчора на цій купі були в Карачуна гості. Отой сусід з дру-

гого боку грався тут вчора з молодого хазяйкою. Карачун навіть загарчав, згадавши. Ніколи б не став він гратися з тим сусідом. Карачун не любить його. Він же завжди шпурить на Карачуна каменюками та цурупалками.

Сербин упав на купу листя і зарився в нього з головою. Воно було зверху сухе. Сонце вже просушило його. А всередині воно було вогкувате, пріле і духмяне. Осінь же. Воно не може вже висохнути просто неба на осінньому сонці.

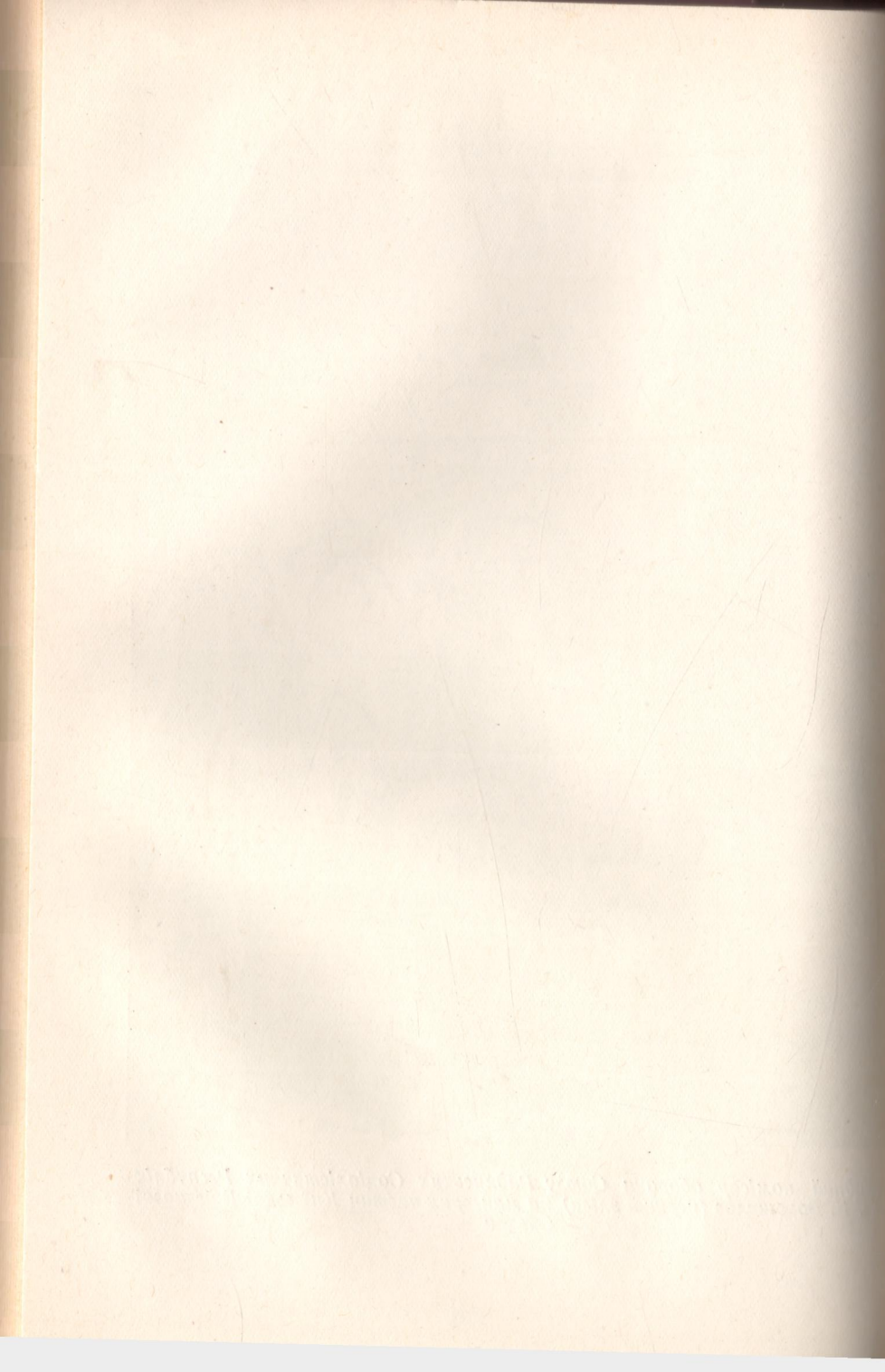
О, небо! Не треба неба! Не треба сонця! Нічого не треба. Тільки смерті. О, господи, пошли смерть бідному шістнадцятилітньому юнакові. Пошли. Її ж у тебе так багато!..

Карачун лизнув холодні пальці Сербина своїм теплим і шаршавим собачим язиком...

(Закінчення буде)



Народний комісар оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік
тов. К. Ворошилов (перший зліва) на маневрах частин Київської Військової
Округи



ПІСНЯ ПРО СЕМЕНА БУДЬОННОГО

Полям стелються бурани,
Птиці падають униз.
По Задонню отамани
Хижим звірем розійшлись.

Бродять сотники по Дону
В блисках лютого вогню.
Встав удосвіта Будьонний,
Зрихтував сідло коню.

В хугу, в дощ і в час погожий
День і ніч конем літав,
Батраків і неможлих
Кликав вершник стать до лав.

Біля Платова станиці
Б'ють копита вперebій.
Біля Платова станиці
Партизани держать бій.

Полетіли вісті - птиці
Про Семенові діла.
Не забудеш неозорних,
Вкритих славою шляхів —
Ізза Дону під Касторну,
Під Варшаву і на Львів.

Під конем пороша билась,
Кулемети в сніг мели,
Щоб лани заколосялись,
Щоб сади для нас цвіли.

В Краснодарі і Ростові
День і ніч гудуть станки,—

Коні в нас напоготові,
Як вогонь блищать клинки !

За Кубанню і за Доном
Юність згадують в піснях :
Як в похід ішли з Будьонним,
Як рубалися в боях.

З російської переклав
Ф. Скляр

ПІСНЯ ПРО ТЕ, ЯК ВОНИ ЙШЛИ

Чорними силуетами, мов багнети, наставилися фабричні труби й щогли суден у тьмяне осіннє небо.

Протяжні суворі гудки стягають до заводів оборонців.

Робітники провадять безсонні ночі тижнями й місяцями на своїх підприємствах.

* * *

Буржуазія руками гайдамаччини, військом Київської центральної ради ще чіплялася за владу на Україні, ще боляче, до крові дряпала тіло повсталі Жовтнем країни.

І от сьогодні вночі, ніби змовившись, вся багатоголоса армія заводських гудків зіллалася в один рвучий тишу міста пронизливий голос бойової тривоги.

Сіре, непривітне небо прошите сталевими нитками гудків і сирен.

Величезним чорним громадям застигли біля причалів порту торговельні судна і на внутрішньому рейді — військові кораблі. Дула гармат, затиснуті в панцеровані одежі, наче мучені спрагою, дивляться ненаситними жерлами на місто. Ці сталеві дула гармат уперше в історії людства по-справжньому насторожі й охороняють спокій і життя трудящих революційних мас.

Громадяни, народжені після Жовтня! Чи знаєте ви, як нестерпно тяжко працювати і ще раз працювати на капіталіста, на хазяїна? Ні, цього ви не знаєте! Ваша праця тепер — діло честі, доблесті і героїства. А вони знали. І в авангарді, палаючи зненавистю до гнобителів, катів трудящих, йшли важкі цехи важкої промисловості.

Гарячі цехи класової зненависті.

В їхній ході гуркіт вальцювання, гук забоїв, що валяться.

Вогняні спалахи лиття.

У зрадницько-ворожій, підступній тиші вулиць виковують об кремення бруківки свій похід.

Ковалі.

Слюсарі.

Котельники.

Молотобійці.

Бійці, бійці - червоногвардійці.

Здрагається всім еством, проймає тіло радістю, коли бачиш, як перехильцем, нестримані, рвуться вперед чорні бушлати моряків. Ніби вимпели мають на вітрі стрічки безкозирок.

Небо в червонистих спалахах. Будинки здригаються всім своїм нутром від гудіння гарматних залпів, свист і скрегіт кулеметних черг.

* * *

Смерч гайдамацьких куль завдає тяжкої втрати червоногвардійській сотні Митрофана Красного. Сам Митрофан вибуває з строю. Але загони ростуть, множаться, і на зміну вбитим бійцям приходять нові, незламні в своїй волі комунари Жовтня.

Вперед, товариші! Вулицею імені Митрофана Красного вперед! І наче у відповідь на підступність ворогів посилає перший снаряд в їхній стан крейсер „Синоп“. За „Синопом“ заговорив своїми гарматами правого борту „Алмаз“. Наводить свої гармати й намагає уразливі „точки“ броненосний „Ростислав“. Крейсер „Память Меркурия“ спускає свій контрреволюційний жовто-блакитний, української Ради, прапор.

І от, ніби опалюючи на льоту щоглу, зноситься вогняно-червоний вимпел Жовтневої революції і на крейсері „Память Меркурия“.

Екіпажі — команди броненосних крейсерів, військових транспортів і тральщиків, вся краща революційна частина моряків торгового й військового флоту — готові до бою в нашому строї.

Вулиця — не палуба... Незвична для них така обстановка. Але гвинтівки наставлені, але в руці затиснута граната, і в ногу з загонами робітників кинулися в бій трудівники морів.

„Синоп“, „Алмаз“, „Ростислав“ шлють ворогам важкі снаряди. Довгі, пустельні вулиці міста паралізовані барикадами. Вулиці перетворені у поля боїв.

А вони, робітники, моряки, солдати-ахтирці — все ідуть, ідуть, ідуть.

Дванадцятилітні, двадцятилітні, сімдесятилітні бойові товариші, червоногвардійці-комунари.

Ідуть пліч-о-пліч сини, батьки, брати й діди. Холодний вітер б'є пекучим дощем в лице, але груди широко розкриті, куртки розстібнуті, геть відкотився комір сорочки, коло пояса почеплено червоний клуночок. Так вони йшли на роботу, з червоним клунком, в якому невибаглива їжа, тепер — сухарі й патрони. Так вони йдуть в бій, як на роботу. Не згинаючись.

* * *

Поперед загону трое. Батько і два сини. В центрі сивоволосий дід-робітник. Він зосереджений, нахмутив брови, вони вистовбурчилися суворо проти невидимого ворога. Він, пильно вглядаючись у темряву, ступає впевненою твердою ногою і, побито гніваючись, жує кінчик свого сивого вуса.

З правого боку старший син — двадцятилітній Андрій. Цей світ, що багатом здается величезним, йому тісний. Він моряк, він знає простори великих океанів і морів. Він пам'ятає про Паризьку Комуну, про батьківщину „Інтернаціоналу“. На устах — пісня, от-от вона злетить і поведе за собою комунарів. „Сміло, товариші, в ногу“. Чув він про те, що під час Великої французької революції абсолютна монархія, страшна і жорстока, була скинута з піснею, але чорні квартали навислих безгомінням кам'яних будинків далять, і він мовчить. На вулицях міста нема радості — спалахи яскравих вогнів і світючих точок у вікнах домів. Вогні погасли, завмерли. Шибки вікон своїм чорно-траурним холодним відблиском очей мерця не дають пісні вихопитися з грудей. З лівого боку від батька молодший син — Вася. В травні почнеться тринадцята весна Васьчиного життя. Трудно Васі поспіти в ногу, на дорослими. Про Васю наше слово далі, та не відстає Вася від старших.

Так утрюх ідуть серединою вулиці, ідуть, не згинаючись. Моментами напружена тиша.

— Навіщо ж нам ховатись? — відказує старий фронтовик. — Краще не клич нас, соромно мені ховатися й пригинатися, наче ми які злодії.

Двадцятилітній син Андрій, той, що з правого боку, раптом трошки подався вперед, ламаючи стрій, а потім похитнувся і, не випускаючи сталевого нагрітого ствола гвинтівки з рук, упав на одне коліно, схилившись на землю лицем.

Його неслухняні русі кучері зачервонілися кров'ю.

Той, що з лівого боку від старого, відступив на один крок, стараючись стати братові до помічі. — Ну, синку, ну, Вася, не час, не можна відставати, — гукає до нього батько. — Вперед! Андрія підберуть товариші — червоні сестри.

Ще дужче стискаючи приклади гвинтівок в руках, старий батько і маленький син, найменший з його синів, ідуть уперед, палять на ходу в темряву густої ночі і так, стріляючи, просуваються вперед.

Вася, молодший син, тепер зайняв позицію з правого боку. Вона відповідальніша. Він прийшов на зміну комунарові-червоногвардійцеві, товаришеві, братові, що вибув з лав.

Тріскотить невгамовний, ненаситний кулемет. Тягне злобісне свої смертельні свинцеві нитки. Вони снують у темряві і гудуть верескливо. Їм вторять кулі поодиноких пострілів,

цокаючи по боках, прикро вирізняються своїми розривами в безугавному трепеті й гуркоті бою.

Так вони йшли.

Навстіж розкриті груди,—назустріч ворожим кулям. Але міцний крок, і пам'ятний наказ революції—тільки вперед! І гуркіт гармат, і прапор червоний в слові одному — „вперед!“

Я говорю про переможців, про весну в Жовтні, якої досяг Вася.

Одеса 1935.

ГЕРОІЧНА УВЕРТЮРА

Назустріч штормам, де реве вода,
Де смерч підноситься над кораблем самітним,
Підводний човен вимпел викида,
Виходячи у море...

Грузне помітно
В зелені води штормових балів,
Вгинаючись кормою, хвилі ріже,
І, віддаляючись чимдалі від землі,
На повний хід іде чимдужче і скоріше.
Над ним в зеніті підіймається літак,
Шуга в повітрі наче птах крилатий,
Над обрієм ген другий виліта
І третій—ізза хмар патлатих.
О, скільки їх — одважних літунів,
Розвідачів і відданих героїв
Країни нашої, цих обраних синів,
Що не шкодують ні життя, ні крові!..
І капітан підносить руку догори,
Бінокль націливши в блакитну просторинь,
Шука зв'язку між флотом неба й моря
І заздрить літунам, повитий в ніжність мрій.
Прекрасні мрії, мов дитячий сон,
Як пісня про весну підносять капітана,
І збуджують думки і грають в унісон
З величним витвором титана.
О, мудрість мислі, кинута вікам,
Рукою генія керована країна,
Збудована на залишках руїни,—
Ти міць несеш на пружних літаках.

Охтирка
1934